

GULYÁS ANDRÁS

A LUXORI TEMPLOM ÉS EGYIPTOM MEGÚJULÁSA

KÁKOSY LÁSZLÓ EMLÉKÉNEK

A luxori templom, egyben pedig a thébai térség egyik fő ünnepe az Opet-ünnep volt, melyet az áradás évszakában tartottak. Az ünnep és a luxori templom jelentőségét mi sem mutatja jobban, minthogy számos fáraó vett részt személyesen az ünnepen, bővítette építményeivel a templomot vagy koronáztatta meg itt magát. Ebben a cikkben arra keresek választ, mit tudhatunk meg a templom dekorációs programjából, a templomot díszítő feliratokból arról, mi adta meg Luxor jelentőségét. Luxorban és az Opet-ünnep során a Nílus éves áradását, az ország ezzel járó megújulását ünnepelték, segítették elő a fáraó és a papok különféle rituálékkal, szertartásokkal.

Kulcsszavak: Opet-ünnep, Nílus-áradás, Luxor, rítusok, királyság

Bár a luxori templom Egyiptom egyik legtöbb látogatót vonzó emlékműve, tudományos kutatása mégis igencsak az alapoknál tart még. A templomot díszítő több száz négyzetméternyi reliefet, feliratot még nem jelentették meg teljes egészében, és hasonlóan a kezdeteknél tart a templom jelentésének kutatása is. Minden egyiptomi templom ugyanis többé-kevésbé egyedi funkcióval bírt, sajátos kultusszal hódoltak más-más isteneknek és legtöbbször még a templom elhelyezkedése is szimbolikus jelentésű volt.¹

A luxori templom kultikus jelentését vizsgálta Lanny Bell, a chicagói egyetem kutatója 1985-ben közzétett tanulmányában.² Ez a cikk állította újból az érdeklődés középpontjába a luxori templomot, következtetései pedig széles körben elfogadottá váltak. Bell szerint azért építkezett III. Amenhotep-től egészen Nagy Sándorig számos fáraó Luxorban, mert itt részesültek az isteni „ka” lélekben, itt kapták meg elődjektől ezt az uralkodáshoz nélkülözhetetlen titokzatos erőt,³ itt újult meg a fá-

¹ Köszönettel tartozom Kákósy László professzor úrnak, aki kezdettől fogva érdeklődéssel követte és számos kritikai megjegyzéssel segítette ezt a kutatást, valamint Török László professzor úrnak a szakirodalmi kiegészítésekért és bírálatokért. Luxori kutatómunkám Simkó Bertalan, Zombor Csaba és Zombor Csabáné, valamint szüleim támogatásával valósult meg, amit ezúton is köszönök.

² L. Bell: Luxor temple and the cult of the royal ka. JNES 44 (1985) 251—294. (A jelen cikkben használt rövidítésekkel a *Lexikon der Ägyptologie* rövidítéseit követem.)

³ A ka-lélekről és az egyiptomi lélekfogalmakról magyarul áttekintést nyújt Kákósy L.: Varázslás az ókori Egyiptomban. Budapest 2002. 16 sk. A ka-fogalomról sokat írtak, legújabbban Assmann foglalkozott

raó. Erre egy feliratot is idéz III. Amenhotep udvarának egyik architrávjáról, amely szerint arról szól, hogy a fáraó megújult a templomban.⁴ A feliratot jelentősége miatt szeretném itt idézni:⁵

„Őfelségét Nagy Képmásnak nevezték minden alkalommal, millió alkalommal, aki azért adatott, hogy hasznos dolgokat mondjon, aki emlékművet készít Luxorban megszüljének; az ő igaz helye ez, amelyben megújul, palota, melyből előjön örvendezve az ő felragyogásának idejében, alakzatai a két ország ura, III. Amenhotep előtt (vannak), aki olyat cselekszik, aminek örül atyja, Kamutef, gyönyörű, igen nagy emlékművekkel.”

Bell is érezte, és az 5. lábjegyzetben meg is jegyzi, hogy kétséges az, hogy a szöveg a fáraóra vonatkozik-e. A szöveg összefüggéséből és felépítéséből,⁶ a használt kifejezésekből⁷ világossá vált számomra, hogy nem a fáraóról, hanem Amon-Réről szól a felirat. Többek között ez a felismerés késztetett arra, hogy a luxori templom kultikus jelentésének kutatásába kezdjek, és megvizsgáljam, mit is jelent Amon-Ré megújulása a luxori templomban. A Bell-féle, széles körben elfogadott tézist nem tartom kellőképpen megalapozottnak, a templom több hetes helyszíni vizsgálata és a meglévő publikációk áttanulmányozása során pedig teljesen más eredményekre jutottam.

A II. Ramszesz udvarában található több mint félszáz oszlopon rendre egy-egy áldozati jelenetet látunk. A fáraó, II. Ramszesz áldoz általában két istenség előtt, melyek közül a vele szemben álló rendre Amon-Ré egy formája. Arnold állapította meg, hogy egy-egy helyiség, fal díszítése, dekorációs programja mindig az adott helyiség, terem vallásos funkciójára utal, gyakorta azt a rituálét örökíti meg, amely ott folyt.⁸ Ez a megközelítés az oszlopok elemzésénél azonban nem vezet túl messzire,

vele: J. Assmann: Tod und Jenseits im alten Ägypten. München 2001. 131 skk. „Der Tote und sein Ka”. A luxori templom Bell-féle értelmezését követi egy, a témában nemrég megjelent cikk is: A. A. Gordon: The k3 as an Animating Force. JARCE 33 (1996) 31—35.

⁴ L. Bell: i. m. 254.

⁵ Urk. IV. 1682. 19—1683. 5.

⁶ A kérdés az, kire vonatkozik az *f* a 2. sorban. A *hprw.f* után következő rész alapján világos, hogy az *f* nem azonos III. Amenhoteppele. A *st.f*-től a *hprw.f*-ig tartó rész egyébként tisztán nyelvtanilag is elkülönül a fáraóról szóló, azt megelőző eulógikus méltatástól.

⁷ A szöveg a *hprw* kifejezést használja („Gestalten” Helck fordításában), amely kifejezést gyakorta használják Amon-Rével kapcsolatban, a királlyal kapcsolatban viszont nem. A keleti pülóntorony déli oldalán például azt olvasni, hogy II. Ramszesz azért jött a templomba, hogy lássa Amon-Ré *hprw*-it: (Ch. Kuentz: La face sud du massif est du pylône de Ramsès II à Louxor. Le Caire 1971. scène 14b.) Az architráv felirat pedig éppen ezt a „találkozást” írja le. A *hprw*-tanhoz ld. J. Assmann: Re und Amun — Die Krise des polytheistischen Weltbilds im Ägypten der 18—20. Dynastie (OBO 51) Freiburg 1983.

⁸ D. Arnold: Wandrelief und Raumfunktion in ägyptischen Tempeln des Neuen Reiches. (MÄS 2) Berlin 1962.

hisz nyilvánvaló, hogy már csak helyhiány miatt sem volt lehetséges minden oszlop előtt más-más istenkettősség előtt áldozatot bemutatni. Az adott épületrészben zajló rituálék megörökítése mellett tehát számos más funkciója is lehetett, és volt is a reliefprogramnak. Yoyotte egy kifejezését továbbfejlesztve nevezhetjük ezt egy „kőbe vésett istentannak”.⁹ Ez a „kőbe vésett istentan” Amont reliefről reliefre más-más névvel illeti. Az ithyphallikus istenalakokat gyakorta hívják Amon-Ré *hntj jpt.f*-nek vagy Amon-Ré *k3-mwt.f*-nek,¹⁰ az Amon-Ré *hntj jpt.f* névvel azonban a nem-ithyphallikus Amon-formáknál is találkozni. Más-más nevek használata, a nevek felcserélhetősége azt sugallja, hogy valójában, akárcsak a kor vallásos költeményeiben és az udvarban található, Amon több mint száz nevét felsoroló Amon-litániában,¹¹ a nevek csupán másodlagosak, nem fejezik ki Amon-Ré rejtett lényegét tökéletesen, amely végső soron megismerhetetlen és a sokaságon túlmutatva Egy.¹² Mindezen változatosság és viszonylagos tetszőlegesség mellett is van a dekorációs programnak egy állandó rendezőelve: Amon-Ré egyszer ithyphallikus, egyszer pedig nem-ithyphallikus.¹³ II. Ramszesz udvarának oszlopai szerint, ezt a megállapítást pedig a templom egyéb részei is megerősítik, Amon-Ré egy váltakozó természetű

⁹ Yoyotte következő cikkére utalok itt: Une monumentale litanie de granit — Les Sekhmet d'Aménophis III et la conjuration permanente de la Déesse dangereuse. BSFE 87—88 (1980) 46—75.

¹⁰ Bell szerint Amon-Ré Kamutef isten adja át a királyi ká-t, ezt az uralkodáshoz szükséges erőt, az aktuális uralkodónak. (L. Bell: i. m. 258. „The transmission of the *ka* was achieved through the agency of Kamutef, the divine progenitor par excellence.”) Erre azonban nem vonultat föl meggyőző érveket, bizonyítékokat.

¹¹ A litánia feliratos anyagát Kitchen publikálta. K. A. Kitchen: Ramesside Inscriptions — historical and biographical. Oxford 1975—1990. (továbbiakban: KRI) 2. kötet, 622—627.

¹² A Ramessida vallásosság ezen kérdéseire Assmann alapműve mellett jó összefoglalót nyújt K. Koch: Geschichte der ägyptischen Religion — von den Pyramiden bis zu den Mysterien der Isis. Stuttgart 1993. Lásd különösen a 16. fejezetet: Der Eine, der sich zu Millionen machte. Das ramessidische Zeitalter der persönlichen Frömmigkeit. 353—368. Azt, hogy az udvarban látható istenalakok valójában csak a rejtett egy, igaz Amon megjelenési formái, megerősíti a pülón déli felének keleti oldalán egy felirat is, mely arról szól, hogy II. Ramszesz azért jött az udvarba, hogy lássa Amon *hprw*-it (ld. 7. lábjegyzet).

¹³ Sajnos az oszlopokat díszítő számtalan rituáléjelenet egyáltalán nincs még publikálva. Ez a váltakozás azonban jól látszik a templomról készült fotókon is. Ld. pl. K. Michałowski: Luxor. Budapest 1973. (ford. Pályi András) 28. kép. Egyébként érdemes lenne egy külön tanulmányban sorra venni, hol figyelhető meg máshol ugyanez a váltakozás. A karnaki templom Philliposz Arrhidaiosz által épített szentélyének dekorációján például van, ahol ugyanezt a dekorációs elvet követték. (A szentély keleti felének belső, északi falának ezen dekorációs elvére már Barguet felhívta a figyelmet. P. Barguet: Le temple d' Amon-Ré à Karnak. (RAPH 21) Le Caire 1962. 138. Ugyanez megfigyelhető a II. Ramszesz-féle karnaki hypostyl csarnok oszlopainál is (L.-A. Christophe: Temple d' Amon à Karnak. Les divinités des colonnes de la grande salle hypostyle et leurs épithètes. (BdE 21) Le Caire 1955; valamint H. H. Nelson: The Great Hypostyle Hall at Karnak — The Wall Reliefs. (OIP 106) Chicago 1981; általános áttekintést ad a Nagy Hypostyl csarnok dekorációs programjáról P. Barguet: i. m. 59 skk.), de például kevésbé áll fenn a nyugat-thébai templomok esetében. A karnaki és luxori templomok ezen közös dekorációs elve nem véletlen, hiszen az Opet-ünnep során valódi kultikus egységbe került ez az építészetileg teljesen különálló két templom; erre a kérdésre a cikk végén még kitérek. Luxorban a templom III. Amenhotep által épített részében nem alkalmazzák következetesen ezt a váltakozást. A dekorációs programnak természetesen más alapelvei is voltak, valamint külső szempontokat mint szimmetria vagy helyhiány — is figyelembe kellett venni. A nem-ithyphallikus elnevezést nem a meghatározás céljából használom, csak a két Amon-forma különbségét kívánom így hangsúlyozni.

isten, egyszer aktív, egyszer passzív, egyszer ithyphallikus, egyszer nem-ithyphallikus (1. ábra).¹⁴

De mit fejezhet ki ez a váltakozás? Mivel Amon-Ré egyik legfontosabb aspektusában napistennek számít,¹⁵ kézenfekvő lenne a nap mindennapos megújulására való utalásnak tekinteni ezt a váltakozást. Amon-Ré ithyphallikus természetét azonban Min istentől vette át, akinek a napkultuszhoz nincs köze.¹⁶ Másrészt a nap maga, noha a földön élők számára éjszaka nem látható, az egyiptomiak gondolkodása szerint folyton világít, nappal az élőknek, éjjel a holtaknak, ahogy azt a királysírokat díszítő gazdag vallásos irodalom bőségesen illusztrálja.¹⁷ A politeista vallások istenei nem ritkán kapcsolódnak egy-egy természeti jelenséghez, az a természeti jelenség azonban, melyre Amon-Ré váltakozása utal, nem a nap pályafutása. Ezt a luxori templom tájolása is alátámasztja, az egyiptomi templomok ugyanis már tájolásukban, elhelyezkedésükben is gazdag szimbolikával bírnak.

A luxori templom főtengelye észak—déli irányban húzódik, míg például a nap kelet—nyugati pályájának megfelelően a karnaki templom, Amon-Ré legfőbb templomának főtengelye kelet—nyugati tájolású.¹⁸ Így a luxori templom teológiájának elsődleges motívuma feltehetőleg nem a napkultusz. Ezt az is mutatja, hogy a napkultusz céljára egy, a templom főtengelyétől eltérő tájolású, kelet—nyugati tengelyű, 12 oszlopos termet alakítottak ki a luxori templom déli részében.¹⁹ A templom észak—déli főtengelye valamely más, az egyiptomiak számára éppoly alapvető kozmikus eseménnyel függhet össze; kézenfekvő itt a közeli Nílusra gondolnunk.

¹⁴ Azt, hogy Kamutef csupán egy aspektusa a rejtett Amonnak, egyértelműen kifejezi többek között a leideni Amon-himnusz: *A. H. Gardiner: Hymns to Amon from a Leiden Papyrus. ZÄS 42 (1905) 30. (80. fejezet)*. Arra, hogy Luxorban különösen jelentős Amon termékenységisten aspektusa, illetve ithyphallikus formája, már Eberhard Otto felhívta a figyelmet: *Amun. LdÄ I. 237—248. Különösképp: 239—240. Ugyanígy R. Gundlach: Min. LdÄ IV. 136—140. 139. A lényeg azonban nem egyszerűen Kamutef, nem is pusztán Amon-Ré ithyphallikus alakjai, hanem a nem ithyphallikus és ithyphallikus alakok váltakozása.*

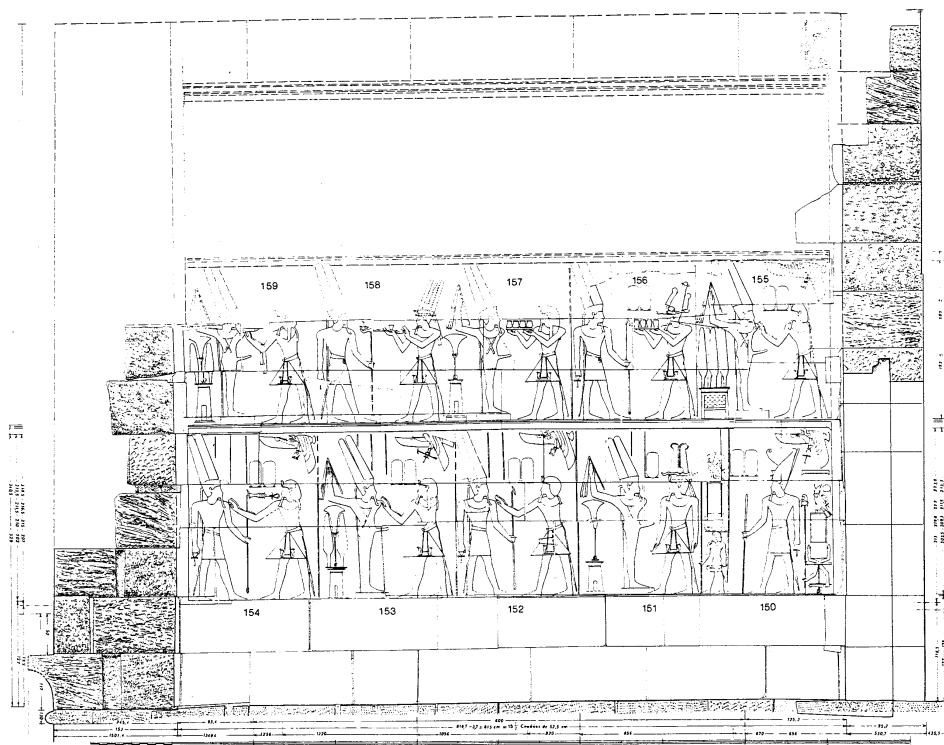
¹⁵ Így említi pl. *Assmann is Amont: Sonnengott. LdÄ V. 1087—1094. 1087: „...andere wie Atum und Chepre, Harachte, Ahti, Harmachis, Aton, Amun bezeichnen Aspekte des Sonnengottes...”*

¹⁶ *R. Gundlach: Min. LdÄ IV. 136—140.*

¹⁷ A napisten túlvilági útjáról jó összefoglalót nyújt *E. Hornung: Tal der Könige. Düsseldorf 1999⁶. Kapitel 7: „Die Nachtfahrt des Sonnengottes” 119—134.*

¹⁸ A karnaki templom elrendezésének szimbolikáját *Barguet* fejtette ki: i. m., különösképp: 336—340. Az elhelyezkedés stb. szimbolikájához általában véve ld. *R. H. Wilkinson: Symbol and Magic in Egyptian Art. London 1994. 3. fejezet: Position and Placement — the symbolism of location. 60—81.*

¹⁹ A XVII. terem a *Porter—Moss*-féle számozás szerint. A 12 oszlop valószínűleg a nap 12 óráját szimbolizálja, ahogy erre már *Brunner* is felhívta a figyelmet. *H. Brunner: Die Sonnenbahn in ägyptischen Tempeln. In: Archäologie und Altes Testament — Festschrift Kurt Galling. Tübingen 1970. 27—34, valamint uő.: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor. (AV 18) Mainz 1977. 79 sk. Ebbe a szimbolikába illeszkedik az is, hogy a keleti és a nyugati falakon a 12 oszlopos teremben egy-egy ablak található a napbárka ábrázolásával. H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor. (AV 18) Mainz 1977. Taf. 66. és Taf. 12. Az itt található szöveggel *Assmann* külön is foglalkozott: *Der König als Sonnenpriester — ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern (ADAIK 7) Glückstadt 1970. A Nílus és az elhelyezkedés szimbolizmusának összefüggéséhez ld. Török L.: The image of the ordered world in ancient Nubian art. Leiden—New York—Köln 2002. 10. skk., aki kiemeli Pamminger tanulmányainak jelentőségét.**

1. ábra. Amon-Ré ithyphallikus és nem ithyphallikus formájának váltakozása a templom egyik falán (H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 19.)

Ez a némiképp *a priori* gondolatmenet megerősítést nyer a kor vallásos szövegeiből is. A thébai 23. számú sírban lévő himnusz első része Amon-Ré titokzatosságát és szoláris jellegét emeli ki.²⁰ Néhány sorral lejjebb azonban Amon-Ré minket érdeklő aspektusához fordul a sírtulajdonos *T3jj*, és Amon-Ré ithyphallikus, *k3-mwt.f* aspektusát kezdi dicsérni; ez az az ithyphallikus formája Amon-Rének, amely a luxori templomban is különösen hangsúlyos szerephez jut:

Üdvözlégy Amon-Ré,
lényét az istenek elől elrejtő,
anyjának bikája (*k3 mwt.f*), szépségével büszkélkedő.

...

²⁰ Felépítésében egyébként teljesen megegyezik a TT 194-ben lévő 186. számú szöveggel. J. Assmann: Sonnenhymnen in thebanischen Gräbern. (Theben 1) Mainz 1983. 18—23 és 258—259.

a Nílus mozog barlangjában,
vár, hogy előjöjjön belőled.

Ez a himnusz tehát igen szoros kapcsolatba hozza Amon-Ré Kamutefet a Nílussal.²¹ A Ramesszida-kor egyik legszebb, mert legbeszédesebb himnusza, a leideni Amon-himnusz is kitér Amon-Ré és az áradás kapcsolatára:

Teste Nun, benne a Nílus van, mindennek megszüelője²²

Egy későkori szöveg pedig arról tanúskodik, hogy Thébában még ekkor is az volt a meggyőződés, hogy Amon-Ré felel az áradásért.²³

Tanulmányában Bell azt állapította meg, hogy a luxori templomban az uralkodáshoz szükséges ka-lélekben részesült a trónra lépő uralkodó. Eltekintve attól, hogy erre nincs egyértelmű bizonyíték, a legkomolyabb ellenérv ezen hipotézis ellen az, hogy II. Ramszesz peristyl udvarában a királyi ka semmilyen jelentősnek nevezhető szerephez sem jut, sőt még csak nem is ábrázolják talán egyszer sem. Ha tényleg a királyi ka-ban részesült itt Ramszesz, hogy lehet, hogy nem jelenik meg ka-ja a reliefprogramban? Ugyanez a kérdés Nagy Sándor bárkaszentélyével kapcsolatban is felmerül: miért nem jelenik meg egyetlen egyszer sem a királyi ka ezen a szentélyen, ha tényleg a ka-lélekben akart itt részesülni Nagy Sándor? Mindez azért különösen furcsa, mert a két említett épületrészben számtalan isten és uralkodóalak, áldozati jelenet került megörökítésre.²⁴

III. Amenhotep, II. Ramszesz és Nagy Sándor luxori építkezéseinek dekorációs programjában a közös alapgondolat, és így a templom jelentésének időtálló, központi eleme nem a királyi ka, hanem a rendszeres váltakozás Amon-Ré ithyphallikus és nem ithyphallikus formái közt. Teljes következetességgel alkalmazták ezt Nagy Sándor bárkaszentélyének dekorációs programjában,²⁵ II. Ramszesz udvarának dekorációjában és III. Amenhotepnél is egy alapvető, rendre visszatérő motívum volt.²⁶

²¹ Amon-Ré Kamutef több más thébai himnuszban is előfordul, legtöbbször azonban csak eulógikusan, egy felsorolás közepette anélkül, hogy a szöveg részletezné, mit is takar ez az aspektusa Amon-Rének.

²² A. H. Gardiner: Hymns to Amon from a Leiden Papyrus. ZÄS 42 (1905) 38–39. 600. fejezet.

²³ V. Vikentiev: La haute crue du Nil et l'averse de l'an 6 du roi Taharqa. Le Caire 1930. A szöveg arról számol be, hogy Taharka kérte Amon-Rét, hogy adjon neki bőséges áradást, amit ő meg is tett. További szövegeket gyűjtött össze M. Gabolde: L' inondation sous les pieds d'Amon. BIFAO 95 (1995) 235–258.

²⁴ Különösen egyértelmű ez akkor, ha például II. Ramszesz esetében a Ramesszeummal hasonlítjuk össze luxori építkezéseinek dekorációs programját. A Ramesszeumban ugyanis a templom főténgelyénél elhelyezkedő nagy oszlopokon rendre a ka-lelkével együtt jelenik meg II. Ramszesz.

²⁵ Lásd a kötet végén lévő fotókat: M. Abd el-Raziq: Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Großen im Tempel von Luxor. (AV 16) Mainz 1984.

²⁶ Ld. például H. Brunner: i. m. Taf. 19, 20, 25, 28.

2. ábra. A luxori templom az áradás idején (Antonio Beato felvétele a XIX. sz. végén — Az oxfordi Griffith Institute szíves engedélyével)

Ez a váltakozás, Amon-Ré ithyphallikus, Kamutef aspektusa és nem ithyphallikus aspektusa közt a Nílus és a kapcsolódó természeti jelenségek éves váltakozására utal.²⁷ Ezt a váltakozást a thébai újbirodalmi teológia szerint Amon-Ré okozza, és ő felel érte. Ezért ünnepelték az Opet-ünnepet éppen az áradás évszakában,²⁸ és ezért volt Luxor a megfelelő hely a fáraók hatalmának elismertetésére, megkoronázására.²⁹ A fáraó azáltal, hogy hozzájárult áldozataival Amon-Ré nemzőerejének regenerálódásához, elvégezte azt, amit Egyiptom lakói elvártak tőle, részben ő maga is a

²⁷ Amon-Ré nemző szerepét emeli ki a leideni Amon-himnusz 400. fejezete (*A. H. Gardiner*: i. m. 37). Azt a gondolatot, hogy Amon-Ré hozza az áradást, neki köszönheti minden a létezését, többek között a gabona is, jól fejezi ki a leideni Amon-himnusz 600. fejezete. *A. H. Gardiner*: i. m. 39. Amon-Rének a természetet létrehozó, teremtő szerepéhez ld. *J. Assmann*: i. m. (Re und Amun), 218 skk.

²⁸ Az ünnep időpontjához ld. *W. J. Murnane*: Opetfest. LdÄ IV. 574—579.

²⁹ Így például Horemhebnél: Urk. IV. 2113. skk. Magyarul in: ÓKTCH 42—43 (ford. *Kákossy László*); *L. Bell*: i. m. a 273. oldalon foglalkozik a kérdéssel, de nála az ország megújulásának, ill. a Nílus áradásának témája nem jelenik meg.

Nílus urává vált, és így bizonyította jogosultságát Egyiptom vezetésére. Ezt a hiedelmet a Biblia is megőrizte számunkra, mikor így szól Jahve: „Én ellened fordulok, te fáraó, Egyiptom királya, te nagy szörnyeteg, aki ott heverészel a Nílus ágai közt, és ezt mondogd: Enyém a Nílus, én alkottam!” (Ez. 29,3.9)

A templomban egykor zajlott rituálékat megörökítő reliefek is szorosan illeszkednek Egyiptom megújításának, a termékenység biztosításának tematikájába. Az udvar nyugati bejáratától északra egy bevezetőjelenetet látunk: két isten tisztítja a fáraót, aki így alkalmassá válik arra, hogy belépjen a szent helyre és megkezdje az ünnepi szertartás rítusait.³⁰ Innentől észak felé haladva hat jeleneten látjuk a fáraót, amint különféle rítusokat hajt végre. Ezek a jelenetek is folytatják az oszlopok díszítésének alap gondolatát; a rítusokat a fáraó rendre Amon előtt végzi, mégpedig egyszer Amon egy ithyphallikus, majd Amon egy nem ithyphallikus alakja előtt.

Az újbírodalmi rituáléjelenetek elemzése során az az alapvető probléma, hogy a reliefeken látható feliratok igen szűkszavúak, amit a kutatók úgy szoktak orvosolni, hogy a Ptolemaios-kori templomok reliefjeihez fordulnak. A Ptolemaios-korban általános tendencia volt a meglévő vallásos tudás rendszerezése, összegyűjtése. Két ellentétes mozzanatot figyelhetünk itt meg: egyrészt arra törekedtek a Ptolemaios-kori papok, hogy tudásukat elrejtsek — ennek legjobb példái a Ptolemaios-kori írás sajátosságai.³¹ Másrészt azonban az is megfigyelhető, hogy minden korábbinál inkább törekednek arra, hogy bővebb magyarázattal szolgáljanak egy-egy rituálé jelentésére. Ennek a két, látszólag ellentétes tendenciának — elrejtés és kifejtés — valójában ugyanaz az oka: az idegen kulturális hatások alatt a saját kulturális tudás elvesztésétől való félelem és az ebből fakadó kodifikációs igény.³²

A luxori templomban a bevezetési jelenet után következő négy borjú vezetése és a meret ládák fölládozása a Ptolemaios-kori templomokban is gyakorta együtt jelennek meg.³³ Egyes szövegek a király hatalmát megerősítő hatást tulajdonítanak a négy borjú vezetésének,³⁴ általában pedig azt hangsúlyozzák a feliratok, hogy a szertartás elvégzése a földművelést, a termény bőségét segíti elő.³⁵ A termékenység biz-

³⁰ Ezeket a reliefeket sem publikálták még. Listaszerű felsorolást ad róluk *B. Porter—R. L. B. Moss: Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings — II. Theban Temples.* Oxford 1972. 308. (28). Én saját dokumentációból dolgoztam.

³¹ *Vö. S. Sauneron: L'écriture figurative dans les textes d'Esna.* Le Caire 1982.

³² *J. Assmann: Ägypten — Eine Sinngeschichte.* Frankfurt am Main 1999. 431—463: „Die kulturelle Konstruktion des Anderen: Trauma und Phobie”, valamint a magyarul is megjelent: *J. Assmann: A kulturális emlékezet.* Budapest 1999. 175 skk.

³³ Ezekkel a rítusokkal azért is érdemes részletesebben foglalkozni, mert többször is megörökítették őket a templomban. A négy borjú vezetéséhez lásd *H. Brunner: i. m. Taf. 42, Taf. 148; A. Gayet: Le temple de Louxor.* (MMAF 15.1) Le Caire 1894. Pl. IX, Fig. 47 (57); Pl. XXXVI, Fig. (102) 137; Pl. LXIX, Fig. 192 (216); *M. Abd el-Raziq: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel.* (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 88.

³⁴ *A. Egberts: In quest of meaning — a study of the Ancient Egyptian rites of consecrating the Meret-Chests and driving the calves.* Leiden 1993. 438.

³⁵ *A. Egberts: i. m. 344 sk. D. Kurth: Treiben der 4 Kälber.* LdÄ VI. 749—754. Témánk szempontjából különösen érdekesek azok a reliefek, ahol az ithyphallikus Min előtt zajlik a szertartás.

tosítása így elválaszthatatlanul összefonódik a fáraó hatalmának megerősítésével. A szövegek egy része úgy értelmezi a négy borjú vezetését, hogy ezáltal Ozirisz sírját rejti el és védi a rítust végző fáraó. Frazer óta köztudott, hogy a meghaló-újra-keletkező isten, Ozirisz, valamint az évente learatott és újra elvetett gabona szoros kapcsolatban állnak egymással.³⁶ Ahogy Egberts összegzi: „The concealment of the tomb of Osiris, undertaken with the objective of preventing the violation of his body, may thus be taken to signify the undisturbed growth of the crop.”³⁷

Az udvar nyugati bejárata felől továbbhaladva a következő rítus a meret ládák feláldozása.³⁸ A kép itt is hasonlóképpen összetett és többértelmű. A szövegekből egyértelműen kirajzolódik, hogy ezekben a ládákban ruhákat tartottak, mégpedig négy különböző színű ruhát, melyeket Ozirisz múmia-pólyájaként értelmeztek a rituálé-papok. Egyes szövegek a négy égtájjal, mások pedig egy szójáték segítségével Egyiptommal (*T3-mrj*) azonosítják a négy ládát (*t3-mrt*). Erre a szójátékra építve van úgy, hogy a négy láda húzását „Egyiptom vezetéseként” értelmezik. A fáraó ezáltal Egyiptom lakóit is vezeti. Másrészt igen elterjedt az a szimbolika is, mely szerint Ozirisz testrészei Egyiptom különböző nomoszait jelképezik.³⁹ Ezért, írja Egberts, Ozirisz mumifikálása Egyiptom egyesítését jelképezi. Ez a jelentése a meret ládákat körbevevő kötelékeknek is, melyek így magát az összekötést, egyesítést jelképezik.

Noha Ozirisz maga alapvető szerephez jut a magán- és királysírokban is, a négy meret láda feláldozása alapvetően mégsem a halottkultuszhoz tartozik, hanem a templomi kultuszhoz, sírokban alig fordul elő, szemben a templomokkal, ahol gyakorta látni.⁴⁰ Ez is alátámasztja, hogy bár Ozirisz halála központi eleme a rituálé jelentésének, Ozirisznak itt nem a halottkultuszhoz, hanem a földműveléshez kapcsolódó aspektusa a fontos.

Ahogy azt látjuk, egy-egy rítus jelentésének kutatásakor nem adhatunk tétel-szerű és kizárólagos választ a kérdésre, mit jelent egy rítus. Ehelyett inkább azt az általános témakört tárhatjuk föl, melyen belül a rítus elhelyezkedik. Látszólag ezzel a sokat idézett tételhez térek vissza, mely szerint az egyiptomiakat a „megközelítések sokfélesége” jellemezte.⁴¹ Ez azonban csak részben igaz, hiszen bár egy rítus

³⁶ J. G. Frazer: *Az aranyág*. Budapest 2002²; Frazer egyébként külön kitér az egyiptomi Ozirisz-mítoszra is: 244 skk. Frazer egy korai egyiptológiai méltatásához lásd A. H. Gardiner: Review of J. G. Frazer: *The Golden Bough*: Adonis, Attis, Osiris. *JEA* 2 (1915) 121–126. Firmicus Maternus is leírja Ozirisz effajta jelentését a Pogány vallások tévelygéséről c. munkájában: *Firmicus Maternus*, *Asztrológia — A pogány vallások tévelygéséről*. Budapest 1984. (Ford. Bollók János). 1. 61–63. Ozirisznak ezt a jelentését egyébként legszemléletesebben az úgynevezett „Gabonaoziriszokon” lehet látni. Ch. Sebe: Kornosiris. *LdA* III. 744–746.

³⁷ A. Egberts: i. m. 439.

³⁸ Ld. például H. Brunner: i. m. Taf. 47. 149. Részletes listát ad a jelenet előfordulási helyeiről A. Egberts: i. m.

³⁹ Vö. H. Beinlich: *Die Osirisreliquien — zum Motiv der Körperzergliederung in der altägyptischen Religion*. (ÄA 42) Wiesbaden 1984.

⁴⁰ A. Egberts: i. m. 182.

⁴¹ Vö. pl. H. Frankfort: *Kingship and the Gods — a Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature*. Chicago 1948. 41: „His (az egyiptomi G. A.) mind tended toward the

jelentését többféleképpen is leírhatják a szövegek, többfajta magyarázatot is adhatnak a rituálé jelentésére, az azért világos, éppen melyik, nagyon jól körülhatárolható témakörön belül mozgunk.

A meret láda és a négy borjú vezetésének rituáléja után egy, a luxori templom-

ban gyakorta előforduló jelenet következik: a fáraó két edénnyel fut a kezében az ithyphallikus Amon-Ré előtt. Ez a rítus gyakorta egy másik szertartással együtt jelenik meg, melyen a *hp* eszközzel és egy evezővel végzi ugyanezt a futást a fáraó.⁴² Mindezek a rituáléeszközök egy, a vízhez kapcsolódó jelentéskörben mozognak. A rítus felirata is ez: friss vizet adni Amon-Rének.⁴³ Mivel az előző két rítus a földművelés témakörébe tartozott, nem meglepő, hogy ezen a következő jeleneten a víz is szerephez jut, mégpedig a termékenység szimbóluma és biztosítója, az ithyphallikus Amon-Ré vonatkozásában. Ha ennyivel beérnénk, túl rövidre zárnánk azonban azt a jelentéskört, amelyben ez a rituálé elnyeri jelentését.⁴⁴

A szövegek szerint a fáraó a Nun vizével, az áradás friss vizével fut az istenhez, hogy átadja az adományokat neki. Gyakori fordulat, hogy a király „akadály nélkül” fut.⁴⁵ E két motívum a Nílus áradásához teszi hasonlatossá futását: ahogy a király akadály nélkül fut végig az országon az áradás friss vizével, úgy fut végig a Nílus az országon, hogy eláraszsa Egyiptomot és biztosítsa a megfelelő termést, ezáltal az isteneknek járó áldozatokat. Az egyik szöveg egyenesen a Nílus fiának nevezi a fáraót.⁴⁶

concrete; his language depended upon concrete images and therefore expressed the irrational, not by qualifying modifications of a principal notion, but by admitting the validity of several avenues of approach at one and the same time.”

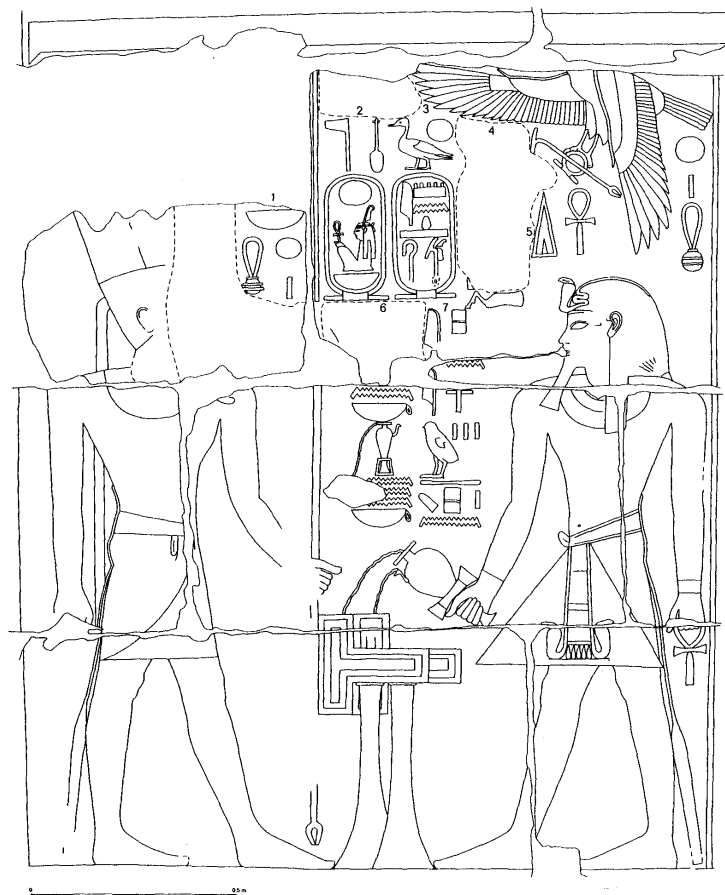
⁴² Ezek a jelenetek többször is előfordulnak a templomban. Ld. pl. *A. Gayet*: i. m. Pl. L bis, Fig. 124 (105); Pl. LIII, Fig. 127 (102); Pl. LVIII, Fig. 141, 142 (143, 144); *M. Abd el-Raziq*: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 34, 80, 83; *H. Brunner*: i. m. Taf. 39, 55, 61, 98, 121, 178. A XX. teremben pedig mintha a rituális futás végét látnánk: Taf. 108. és 109.

⁴³ Ld. pl. *É. Chassinat*, Le temple d'Edfou. Le Caire 1897 (a továbbiakban: Edfu) I. kötet 74., Edfu I. 116. (*H. Kees*: Der Opfertanz des ägyptischen Königs. Leipzig 1912. 90 skk.)

⁴⁴ Ezekkel a rituálékkal *Kees* foglalkozott (*H. Kees*: i. m.), következtetései azonban számos esetben nem helytállóak. Így például a luxori templom itt elemzett reliefsorán is jól látszik, hogy a kultikus futás nem pusztán egy „előkészítő kultikus cselekvés” („Vor allem sieht man hier wiederum, dass es sich genau wie beim Vasenlauf nur um einen vorbereitenden Kultakt handelt, die Ankunft beim Gotte, die hier natürlich zu Schiffe erfolgt sein muss.” *H. Kees*: i. m. 81). Az előkészítő, bevezető rituáléjelenetek egy külön csoportot alkotnak, melybe a kultikus futás nem tartozik bele (ld. pl. *A. Gayet*: i. m. Pl. XLVIII, Fig. 117 (110); *H. Brunner*: i. m. Taf. 74.). A tisztítás és bevezetés rítusai szoktak rituáléjelenet-sorok elején állni, szemben a kultikus futás jeleneteivel, melyek ilyen helyzetben nem fordulnak elő. *Kees* több esetben rossz módszertani elvek alapján végzi kutatását, ez gátolja meg a források kiértékelésében. Így például a szójátékokat pusztán „külsőséges eszköznek” tartja: „Welche äusserlichen Mittel, die unmöglichsten Wortspiele und Sinnausdeuteleien dazu benutzt wurden, zeigen gerade unsere Texte.” (*H. Kees*: i. m. 98.) *Kees* is elismeri ugyan, hogy a Ptolemaios-kori rituálészövegek, már a kései Újbíródalom során kialakulhattak (*H. Kees*: i. m. 100), az ideál számára mégis a legkorábbi szöveg, melyhez képest minden későbbi csupán hanyatlás.

⁴⁵ Ld. a *Kees* által összegyűjtött forrásokat: i. m. 90 sk.

⁴⁶ *H. Kees*: i. m. 92; *É. Chassinat* et al., Le temple de Dendara. Le Caire 1934 (a továbbiakban:

3. ábra. A két medence megtöltésének rituáléja (H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 163.)

Az evezővel és *hꜫ* rituáléeszközzel való futást is hasonlóképpen értelmezik a szövegek. A fáraó keresztülfut az országon, hogy összegyűjtse az „isten tagjait”. Utóbbi fordulat feltehetőleg az Ozirisz-mítoszra utal, arra a nézetre, mely szerint Oziriszből jön elő az áradás.⁴⁷ A *hꜫ* rituáléeszközt pedig két szójátékra is felhasznál-

Dendara) I. 65. Az apa-fiú viszony jelentéséhez az ókori Egyiptomban ld. J. Assmann: Stein und Zeit — Mensch und Gesellschaft im alten Ägypten. München 1991. „Das Bild des Vaters” 96—137.

⁴⁷ H. Kees: i. m. 96. (Edfu II. 49.) Már a Piramis Szövegek is tartalmaznak utalást erre: PT 589a, PT 1748a. Vö.: J. Kettel: Canopes, *rgw* d’Osiris et Osiris-Canope. Hommages à Jean Leclant III, BdE 106/3 (1994) 315—330. Ld. még a 82. lábjegyzetet.

ták — ezeket Kees pusztá „Spielerei”-nak tartja —, ami a rituálé jelentését két irányba terjeszti ki. Az egyik szó, mely azonos hangzása miatt összekapcsolódhatott a *hꜥ* rituáléeszközzel *hꜥ*, Ápisz, a másik pedig *hꜥꜣ* „Hápi”, az áradás istene.⁴⁸

Nem csak Hápival, az áradás istenével való szójáték mutat az áradás, termékenység tematikája felé, hanem az Ápisz-bikával való másik szójáték is a termékenységhez kapcsolódik. Helck szerint már a Palermo-kövön is megfigyelhető, hogy az Ápisz-bika rituális futtatását mindig akkor hajtották végre, ha az áradás, következésképp a termés nem volt elegendő mértékű.⁴⁹ A rituálé jelentéséhez persze az is hozzátartozik, hogy ezek a szertartások mind az Opet-ünnep keretében, az áradás évszakban zajlottak.⁵⁰

A fáraó futásával így hozzájárul az ország termékenységéhez, ő hozza el az áradás friss vizét az isteneknek, jelen esetben Amon-Rének. Ennek a felajánlásnak ugyanaz az értelme, mint a Maat felajánlása-rítusnak. Maatot, az igazság, jog, világrend stb. szimbólumát, azért ajánlja fel a fáraó az isteneknek, hogy azok cserébe biztosítsák a jog és igazság evilági fennmaradását.⁵¹ Az áradás friss vizét éppígy azért kell Amon-Rének felajánlani, hogy az isten biztosítsa a megfelelő áradást.⁵²

Helyénvaló lenne lépésről lépésre továbbhaladni az egyes rítusokon, ez azonban nem tehető meg egy cikk szűk keretein belül. Ezt a három rítust azért választottam ki, mert sokszor megörökítették őket a templom különböző részein, így nyilvánvalóan fontos szertartásnak számítottak. II. Ramszesz udvarában maradvák most azonban röviden az udvar délnyugati falán látható ünnepi bikákat vegyük szemügyre.

Az udvar délnyugati falán láthatóak azok a bikák, melyeket, ahogy ez a beléjük süttött bélyegekből is látható,⁵³ az Opet-ünnep során áldoztak fel.⁵⁴ Ezek az áldozati bikák az átlagosnál jóval nagyobbak, kifejezetten kövérek. Sorban, egymás után vonulnak a nyugati fal közepén lévő bejáratától a déli sarok irányába. Úgy tűnik, valami-

⁴⁸ H. Kees: i. m. 97. 1. bekezdés alja: Edfu I. 61, valamint: Edfu I. 116.

⁴⁹ W. Helck: Nilhöhe und Jubiläumsfeste. ZÄS 93 (1966) 74–79. 77.

⁵⁰ Termékenység, Opet-ünnep és Ápisz-bika összefüggése abból is jól látszik, hogy Hatsepszt vörös kápolnáján, melynek reliefs az Opet-ünnep különböző állomásait örökítik meg, az egyik jeleneten azt látjuk, ahogy az Ápisz-bika fut. C. Graindorge: Naissance d’une chapelle reposoir de barque. Dossiers histoire et archéologie. 187 (1993) 42–53. Képet közöl róla az 52. oldalon.

⁵¹ Ehhez ld. P. J. Frandsen: Trade and Cult. Boreas 20 (1989) 95–108. Ez a rituálé a luxori templomban is többször meg van örökítve. Ld. pl. Chr. Kuentz: i. m. scène 4.

⁵² A luxori templom egyik rituáléján a felirat szerint a fáraó által Amon-Rének felajánlott friss víz valójában az isten vize (ld. 120. lábjegyzet), akárcsak a Maat, ami isteni tulajdon (ld. J. Assmann: Maat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten. München 1990. 184 skk.). A fáraó így visszaadja neki saját tulajdonát, hasonlóképp az első termények felajánlásához, ahol ezáltal a további termés bőségét is biztosítja. Vö. C. J. Bleeker: Die Geburt eines Gottes. Leiden 1956. 82–87.

⁵³ Maga a megbélyegezés is olyan jelentéskomponense ennek az áldozatnak, amely a Nílus-áldozatokhoz teszi hasonlóvá. A Szehel-szigeti felirat ugyanis említi, hogy megpecsételt állatokat kell a Nílusnak áldozni. P. Baret: La stèle de la famine à Séhel. (BdE 24) Le Caire 1953. 30/8. jegyzet.

⁵⁴ A jelenethez és általában az ünnepi bikákhoz lásd J. Leclant: La „Mascarade” des bœufs gras et le triomphe de l’Égypte. MDAIK 14 (1956) 128–145, valamint A. Cabrol: Les bœufs gras de la fête d’Opet: remarques complémentaires sur des animaux d’exception. CRIPEL 20 (1999) 15–27.

lyen okból a luxori templom kultuszában, ezen belül is az Opet-ünnep során, különösen fontos volt a bikaáldozat.⁵⁵ Röviden vizsgáljuk tehát meg, milyen jelentéskörben helyezkedik a bikaáldozat az óegyiptomi kultúrában, mi a jelentése és várt hatása a marhaáldozatnak.⁵⁶ Három főbb témakört fontos itt kiemelni:⁵⁷

I. A III. Amenhotep-féle szentély reliefsjén a 7 marha egyik első lábát rendre levágták már és így fekszenek, szemben Amon-Ré bárkájával.⁵⁸ A marha lábának levágása a Szájmegnyitási rituálé egyik alapeleme volt.⁵⁹ A mágikus szertartások között fontos szerephez jutott az, mikor egy szarvasmarha lábát levágva, a levágott lábat a halott vagy a szobor feje felé tartották, azzal a céllal, hogy így az állat ereje átmenjen a szoborba vagy múmiába, segítse annak megújulását, életre kelését. Kézenfekvő tehát a szarvasmarha áldozat egyik jelentésszövevényét a luxori templomban is abban keresni, hogy az istent itt, ahogy azt a fent idézett architrávfelirat is említi,⁶⁰ életerővel akarták ellátni. Ez már csak azért is logikusnak tűnik, mert a szájmegnyitási rituálé egy másik aktusát is elvégzik a templom déli termeiben Amon-Rén;⁶¹ erre a jelenetre röviden lent térek majd ki (4. ábra).

II. Amon-Ré Kamutef, Amon-Ré gyakori ithyphallikus formájának már a neve is — 'anyjának a bikája' — magától értetődővé teszi, hogy bikát áldozzanak neki. Ez az önmagát nemző isten, akárcsak a bika, az erőt, ennek alfogalmaként pedig a szexuális erőt, így a megújulást is szimbolizálja.

III. A marhaáldozat a Nílusnak szánt áldozatok egyik fontos kelléke is volt.⁶² Mégpedig azért, mert a hirtelen áradni kezdő Nílus dübörgő ereje, veszélyesen pusztító is lehetett, így kézenfekvő asszociáció a bikával összehasonlítani, amit a

⁵⁵ Ld. pl. *H. Brunner*: i. m. Taf. 33, 42, 51, 60, 80, 83, 85, 86, 88, 89, 94, 96, 100, 103, 109 stb.

⁵⁶ A bikaáldozat jelentőségét Bell is fölismerte és egy szójátékkal (ka jelenthet bikát is) a kálélekkel való kapcsolatot hangsúlyozta. (*L. Bell*: i. m. 259.) A reliefsen azonban egyszer sem nevezik a bikákat ka-nak, mindig más kifejezéseket használnak: *rn n wnw*, *rn n tpj*, *rn n ng3w*, *rn n nj3w*, *rn n m3-ḥd*, *rn n 3wt* hangzik az áldozati állatok neve III. Amenhotep szentélyének keleti falán, a *k3* kifejezés tehát még itt sem fordul elő. (Ld. *M. Abd el-Raziq*: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 105.

⁵⁷ Rövid összefoglalót ad a bika jelentéséről az ókori Egyiptomban a Lexikon der Ägyptologie két szócikke: *L. Störk*: Rind. LdÄ V. 257—263, valamint *W. Helck*: Stiergott. LdÄ VI. 14—16.

⁵⁸ *M. Abd el-Raziq*: i. m. 104—105.

⁵⁹ Ld. 25. jelenet „Darreichen des Schenkels” in: *E. Otto*: Das ägyptische Mundöffnungsritual. I—II. (ÄA 3) Wiesbaden 1960. A thébai magyar ásatásokon feltárt 32. számú sírban is megtalálható a Szájmegnyitási rituálé. Ehhez ld. *Fábián Z.*: Notes on the opening of the mouth in theban tomb 32. *Acta Archaeologica* 47 (1995). 11—22. Foglalkozik a Szájmegnyitási rituáléval *Assmann* is legutóbbi könyvében: *Tod und Jenseits im alten Ägypten*. München 2001. 408 skk. A comb levágásához: 425 skk.

⁶⁰ Ld. 5. lábjegyzet.

⁶¹ Ld. 139. lábjegyzet. A sírokban azonban csak egy *Wr ḥk3w* eszközzel végzik ezt a szertartást, míg a templomban a fáraó mindkét kezében tart egy-egy ilyen eszközt. Úgy tűnik, ezeket a szertartásokat felfokozva kellett végrehajtani, ha istenről volt szó.

⁶² Ezek az áldozatok a Nílus áradását voltak hivatottak elősegíteni. Rövid összefoglalót ad róla *R. A. Caminos*: Nilopfer. LdÄ IV. 498—500. A szilszilei Nílus-himnuszokat közölte Kitchen is: KRI I. 81—96. Ahhoz, hogy a megáradó Nílusnak marhákat áldoznak ld. *W. Helck*: Der Text des „Nilhymnus”. Wiesbaden 1972. 81.

4. ábra. Szertartás a *Wr ḥk3w* eszközzel (H. Brunner: Die südlichen Räume des Tempels von Luxor (AV 18) Mainz 1977. Taf. 118.)

szövegek meg is tesznek.⁶³ Másrészt, ahogy már volt szó róla, a bika a szexuális nemzőerőt is szimbolizálta, a megtermékenyítés aspektusát, amit Egyiptom szintjén a Nílus végzett el. A Szehel-szigeti felirat mindezt szemléletes képen foglalja össze, mikor a Nílus megtermékenyítő hatását a férfi-nő megtermékenyítéssel hasonlítja

⁶³ Magát az áradás vizét is hívhatták „bikának”, valószínűleg dübörgő hangja miatt. J.-F. Pécoil: Les sources mythiques du Nil et le cycle de la crue. BSEG 17 (1993) 97.

össze.⁶⁴ Ezzel bezárult a jelentéskör, hiszen az ithyphallikus Amon-Ré Kamutef, anyjának a bikája, aki a Luxorban tisztelt Amon-Ré egyik főaspektusa, éppígy az önmagát nemző, megtermékenyítő isten.⁶⁵

Az úgynevezett áldozati terem reliefjei adnak felvilágosítást arról, mik voltak a további legfontosabb áldozatok.⁶⁶ Dekorációs programját tekintve mind ebben a négyoszlopos áldozati teremben, mind pedig a tőle délre található szentélyben megfigyelhető, hogy a két hosszanti fal, azaz a keleti és nyugati falak díszítése egymással szimmetrikusan épül föl, egyben pedig egymást kiegészíti.⁶⁷ A négyoszlopos áldozati teremben így például az alsó sávot mind a keleti, mind pedig a nyugati oldalon alul teljesen kitölti a luxori templom kultuszának két legfontosabb áldozata. A nyugati oldalon lévő alsó sávban az Amon-vázák felvonulását látjuk, a keleti alsó sávban pedig a mirrhagyantát tartalmazó kenőcsös edények sorakoznak.

Az Amon-vázák felvonulásában az északi sarokban a fáraó alakját látni, aki előtt kétszer nyolc pap visz a vállán rendre egy-egy *hst* vázát, melyeknek a teteje azonban kosfejű.⁶⁸ Ezekkel a vázákkal Erika Schott foglalkozott egy tanulmányában, és kimutatta, hogy a vázák a Nílus áradásának friss vizét tartalmazzák.⁶⁹ Ez a víz, az áradás friss vize, az egyiptomiak szerint különös mágikus erővel rendelkezett és minden másnál inkább volt alkalmas a templomi kultusz, mágia vagy akár gyógyítás céljaira.⁷⁰ Valószínűleg az ideális áradás összefüggésében értendő az is, hogy összesen 16 vázát visznek a papok, hiszen az ideális áradás 16 öl magas volt.⁷¹ Előttük 12 pap visz a vállán három óriási méretű Amon-vázát, melyek a rajz szerint több, mint

⁶⁴ P. Barguet: La stèle de la famine à Séhel. (BdE 24) Le Caire 1953. 8. sor, fordítás: 19.

⁶⁵ Cl. Traunecker: Les rites de l'eau à Karnak. BIFAO 72 (1972) 195–237. 235. idéz görög szerzőket, akik szerint újkor volt az „ithyphallikus Ozirisz” ünnepe.

⁶⁶ A VIII. terem a Porter–Moss-féle számozás szerint. A terem leírásához: B. Porter–R. L. B. Moss: Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings — II. Theban Temples. Oxford 1972. 321–322.

⁶⁷ Ehhez a dekorációs elvhez ld. 133. lábjegyzet. Gayet közli a terem reliefjeit, noha rajzai igen gyakran lényegesen pontatlanok. További nehézséget okoz, hogy az ábrák zavaró módon vannak nála számozva. Schwaller de Lubicz is közöl egy pontos áttekintő rajzot a 4 oszlopos áldozati terem keleti faláról. R. A. Schwaller de Lubicz: Le temple de l'homme: Apet du Sud à Louqsor I–III. Paris 1977. Pl. XXXI.

⁶⁸ Ezeket a vázákat ritkán ábrázolják, a luxori templomban azonban máshol is látni őket, pl. H. Brunner: i. m. Taf. 60.

⁶⁹ E. Schott: Die heilige Vase des Amon. ZÄS 98 (1970) 34–49, különösképp: 43–44. Ezzel a jelenettel és más víz-felvonulásokkal foglalkozott Traunecker is. Cl. Traunecker: i. m. 220 skk. Az ugyanezen a falon található, az isten ruháit vivő menet ugyancsak az újévi ünnep része. E. Schott: i. m. 48–49.

⁷⁰ Ezt a vizet, akárcsak a talajvizet, a templomi tavak vizét azonosnak tekintették a Nun-nal, amely különös mágikus erővel bírt. Y. Koenig: L'eau et la magie. BdE 110 (1994) 239–248. Traunecker említ olyan forrásokat, melyek szerint azonban időnként egyenesen a folyóból merítették a kultuszhoz használt vizet. Cl. Traunecker: i. m. 211. Az áradás vizének megújító erejéhez ld. P. Pamminger: Das Trinken von Überschwemmungswasser — eine Form der jährlichen Regeneration des Verstorbenen. GM 122 (1991) 71–75.

⁷¹ A. Gayet: i. m. Pl. L Fig. 123 (106). Az egyik ilyen Amon-váza fejét megtalálták a régészek a templom közelében. L. Habachi in: ASAE 51 (1951) 462.

három méter magasak lehettek.⁷² A menetet a fáraó vezeti, miközben a *hst* edényekkel való rituális futást végzi.⁷³ A fáraó előtt hat Amon-váza áll, az egész jelenettel szemben pedig Amon-Rét és egy istennőt látunk. Az, hogy majdnem egy egész regiszter terjedelmében foglalkozik a luxori templom dekorációs programja ezzel a menettel egy ilyen meglehetősen egyedülálló kompozíció keretében, azt mutatja, hogy a templomban zajló szertartások egyik alapvető kelléke volt az áradás friss vize. A fáraó itt ajánlotta föl Amon-Rének a tőle kapott áradás elsőként megérkező vizét,⁷⁴ hogy így biztosítsa az áradás bőséges folytatását.

A keleti oldalon, azaz az Amon-vázák menetével pont szemben lévő regiszterben számtalan kenőcsös edény sorakozik.⁷⁵ A menet eleje sajnos csak töredékesen maradt meg, papok viszik a fáraó szobrait, melyek kezükben kenőcsös edényeket tartanak. Utána a fáraót látjuk, aki előtt négy regiszterben, kis asztalkákon állnak a kenőcsös edények. Az asztalkák előtt egy felirat egyértelművé teszi az edények tartalmát: *'ntjw*, azaz mirrhagyanta. Végül, a regiszter legdélebbi, záró jelenetén a fáraót látjuk, ahogy Amon-Rét és Mutot keni a mirrhával.⁷⁶ A mirrha tehát a templom másik fő áldozati adománya, melynek valódi jelentőségét a templom szempontjából akkor értjük meg, ha szemügyre vesszük a templom legdélebbi szentélyeit.

Mivel az áradás délről jön, ezért ezek a déli szentélyek különös jelentőséggel bírhattak a templom vallásos programjában. A templom egyik legfontosabb része a templom főtengelyén elhelyezkedő Amon-Ré szentély déli fala lehetett, hiszen ez a templom főistenének szentélye, valamint a templom főtengelyének legdélebbi pontja is. Bár ez a fal ma már nagyon töredékes, a megmaradt rituáléjelenet néhány soros istenbeszéde mégis egyértelműen illeszkedik a vallásos programba. A legdélebbi Amon-Ré szentély déli falának keleti felén Amon-Rét látjuk, amint trónszékén ül.⁷⁷ Beszédében pedig arról szól a fáraónak, hogy elhozta neki „Punt mirrháját”, *'ntjw nw Pwnt*. A négyoszlopos áldozati teremben éppígy a keleti falon sorakoznak a mirrhagyantát tartalmazó kenőcsös edények, ott azonban még a fáraó adja ezeket Amon-Rének. A templom legdélebbi pontján Amon-Ré így bőségesen adja vissza azt, amit kapott. Ennek mintájára természetes lenne arra számítani, hogy a templom legdélebbi falának nyugati felén azt kapja vissza a fáraó, amit az áldozati terem nyugati falán még ő ajánlott föl az istennek, azaz az áradás vizét. A legdélebbi főfal nyugati

⁷² E. Schott: i. m. 43.

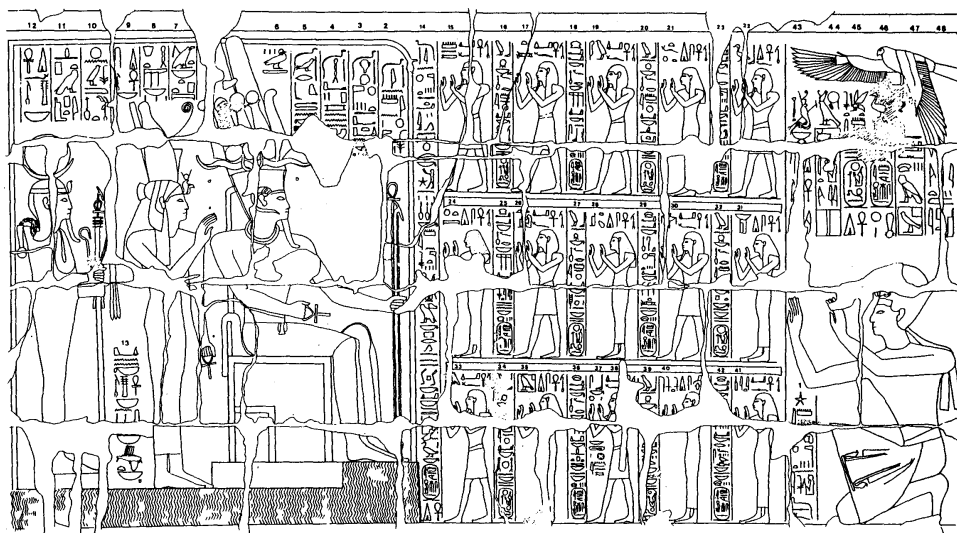
⁷³ A. Gayet: i. m. Pl. Lbis, Fig. 124 (105). Erről a rituáléről fentebb már volt szó, a fenti megállapításokat ez a jelentsor is alátámasztja. Egyrészt egyértelmű, hogy nem egy pusztá bevezető szertartásról van szó, másrészt világos az is, hogy az áradás szemantikájába illeszkedik a fáraó futása is.

⁷⁴ Ld. ehhez az 52., valamint 120. lábjegyzeteket.

⁷⁵ A. Gayet: i. m. Pl. XXXIX Fig. 105 (130). R. A. Schwaller de Lubicz: i. m. „Paroi est de la salle des offrandes” Pl. XXXI.

⁷⁶ A. Gayet: i. m. Pl. XL, Fig. 106 (131).

⁷⁷ H. Brunner: i. m. Taf. 130.

5. ábra. Amon-Ré trónusa alól jön elő a víz, Karnak, hypostyl csarnok (H. H. Nelson: The great hypostyle hall at Karnak — The Wall Reliefs (OIP 106) Chicago 1981. Pl. 36.)

fele az Amon-Ré szentélyben azonban nem maradt meg.⁷⁸ De talán az egyiptomi papok⁷⁹ nem is akarták ilyen didaktikusan kifejezésre juttatni a kölcsönösség alap-gondolatát, és beérték azzal, hogy Punt mirrhájával célozzanak valami egzotikus drága kincsre, amely délről jön.⁸⁰

Az mindenesetre biztos, hogy a mirrhagyanta, az áradás délről jövő vize és Punt titokzatos, délen elhelyezkedő országa egy olyan jelentéskört jelölnek ki, amely még egy ponton kapcsolódik Amon-Ré Kamutefhez, a luxori templom istenének egyik főaspektusához, aki, mint láttuk, a maga részéről szoros kapcsolatban áll az áradással. A Ptolemaios-kori templomok ugyanis gyakorta egy érdekes jelzővel látták el Amon-Ré Kamutefet, mikor úgy hívják őt, hogy „Punt csodájának megjósoló-

⁷⁸ H. Brunner: i. m. Taf. 129. közli a töredékeket.

⁷⁹ Titokzatosság és szentség két szorosan összekapcsolódó fogalom volt: J. K. Hoffmeier: „Sacred” in the vocabulary of ancient Egypt: the term „*dsr*” with special reference to dynasties I–XX. (OBO 59) Freiburg 1985.

⁸⁰ Punt déli fekvése ellen érvelt legutóbb A. Nibbi: Punt within the land of the god. DE 52 (2002) 57–81. Szerinte Punt valójában egy, a keleti sivatagban elterülő helyet jelent, a szövegek legalábbis ezt az irányt adják meg Punt elhelyezkedéséül. Mégis úgy tűnik, hogy a déli területekkel is összekapcsolták Puntot (például az olyan fordulatokban, ahol a punti núbiaiakról esik szó: KRI V. 206. 2/3, 7/8). Ezt az ellentmondást feloldhatná, ha kelet felé kellett Puntba indulni, hogy aztán a Vörös-tengeren vagy annak partján jussanak le délre. Yoyotte szerint (Une éphète de Min comme explorateur des régions orientales. RdE 9 (1952) 125–137. 128) Punt fogalma másodlagosan terjedt át Felső-Núbiára és végül ezt a területet jelölte („Le terme Pount ayant fini par s’ étendre à la Haute Nubie...”).

ja.”⁸¹ Természetesen itt sem egyértelműek a szövegek, nem jelentik ki határozottan, mire is gondolnak „Punt csodája” alatt.⁸²

A templom északi felében található az a négy ülő kolosszus,⁸³ melyeket II. Ramszesz a luxori templom részére készíttetett. A kolosszusok jelentését a rajtuk lévő rituáléjelenetek adják meg; oldalukon rendre a *sm3 t3wj* rituálét látni.⁸⁴ Ezt a rituálét az egyiptomi történelem kezdetén (állítólag) lezajlott politikai egyesítés felidézéseként szokták értelmezni, ami talán helyes is azokban az esetekben, mikor Hórusz és Széth végzi a szertartást.⁸⁵ A luxori templomban azonban nem Hórusz és Széth, hanem rendre két-két Hápi isten végzi Alsó- és Felső-Egyiptom egyesítését. Mi köze lenne Hápinak Egyiptom ősidőkban történt politikai egyesítéséhez?⁸⁶ Hápi a megáradt Nílus isteneként a termékenységet garantálja Egyiptom számára. A rituálé kísérő szövegek is így szólnak: a két isten átadja a fáraónak Egyiptomot áldozatokban gazdagon, azaz biztosítják a megfelelő áradáson keresztül a bőséges termést és így az isteneknek szóló áldozatokat.⁸⁷ A fáraó e fölött trónol, mindezeknek ura, általa van biztosítva a bőség, jólét és áradás az országban.⁸⁸

⁸¹ Ez a titulus egyaránt megtalálható Minnel együtt, valamint Amon-Ré Kamutefffel együtt is, aki, ahogy erről már fentebb volt szó, Min számos aspektusát magához vonta. Vö. *J. Yoyotte*: i. m. *Germond* közöl egy szöveget, mely szerint az istennő egyszerre hozza az áradást és a csodás dolgokat. *Ph. Germond*: *Sekhmet et la protection du monde*. (AH 9) Basel 1981. 226–227.

⁸² Yoyotte-nál a 9–12. sz. feliratok utalnak ezen titulus és az áradás kapcsolatára, mikor az isteni folyadékokról szólnak. Ez minden bizonnyal az Ozirisz-mítosz azon részére utal, mely Ozirisz testnedveit hozza kapcsolatba az áradással. Vö. *P. Wilson*: *A Ptolemaic lexikon — a lexicographical study of the texts in the temple of Edfu* (Orientalia Lovaniensia analecta 78) Leuven 1997. 596. *rdw*. Punt talán azért is kapcsolódhatott az áradáshoz, mert már az ókorban is megfigyeltek ott heves esőzéseket. Így például egy saisi sztélén (*K. A. Kitchen*: *Punt*. LdÁ IV. 1199). Pünthöz általában ld. *R. Herzog*: *Punt*. (ADAIK 6) Glückstadt 1968.

⁸³ Bár az igaz, hogy ezek a szobrok a királyi „ka” részére készültek, ez mégsem érv amellett, hogy a luxori templom sajátossága éppen a királyi „ka” kultusza lett volna (*L. Bell*: i. m. 259), hiszen minden szobor a ka-lélek életre kelését is szolgálta, így például az istenszobrok is (ld. a 127. lábjegyzetben felsorolt példákat). Nem áll helyt *Bell* azon megállapítása sem, mely szerint az egyik kolosszus felirata éppen a tanulmány elején elemzett architráv felirathoz kapcsolódna (uott), hisz míg az architráv felirat a *hwn* igét használja, a szobron a *rnj* látható.

⁸⁴ Felvételt közöl a kolosszusokról *K. Michałowski*: i. m. 29. ábra, *R. Schulz* és *M. Seidel* (szerk.): *Egyiptom: a fáraók világa*. Vince 2001. 62, 64, 65 fotók.

⁸⁵ Ld. ehhez a kérdéshez *J. Assmann*: *Ägypten — Eine Sinngeschichte*. Frankfurt am Main 1999. 55–59.

⁸⁶ Legújabban a *Discussion in Egyptology* két számában (40., ill. 51.) jelent meg *Mahmoud I. Hussein* tanulmánya, melyben éppen a *sm3 t3wj* eddig elfogadottnak tekintett jelentését, mint a „két ország egyesítése”, kérdőjelezte meg. A 2. rész címe: *Notes on: Some hieroglyphic signs (Continued) III. The*

nature of *t3wj* and the meaning of *sm3 t3wj* Part II. The meaning of *sm3 t3wj*. DE 51, 2001. Ld. még *Chr. Desroches-Noblecourt*: *Amours et fureurs de La Lointaine — Clés pour la compréhension de symboles égyptiens*. Paris 1997.² 62 skk.: „Le Séma-Taouy royal”.

⁸⁷ A *sm3 t3wj* rituálé és a termékenység biztosítása közti összefüggést az is jól mutatja, hogy a rituálé kezdettől fogva szorosan kötődik a termékenységfigurákhoz ld. *J. Baines*: *Fecundity figures — Egyptian personification and the iconology of a genre*. Chicago 1985.

⁸⁸ Azt, hogy milyen szerephez jut a termékenység szimbolizáló Hápi a király hatalmának biztosí-

A termékenységet biztosító áradás az egyiptomiak szerint a földet körülvevő ősvízből tört elő. Ezt az elképzelést szemléletesen támasztotta alá egyrészt az, hogy ha leástak, előbb-utóbb talajvízre bukkantak, melyet az egyiptomiak az ősvízzel azonosítottak.⁸⁹ Másrészt maga az áradás sem a Nílus medréből kilépő vízzel kezdődött, hanem a talajvíz megemelkedésével.⁹⁰ Ezért az áradás olyan területeken kezdődött el, melyek a Nílus medrétől kissé távolabb, ugyanakkor mélyen feküdtek. Így tényleg úgy tűnt, mintha a földből törne ki az áradás, azaz az ősvíz.⁹¹

Az újbírodalmi thébai teológia szerint Nun, az ősvíz évenkénti előtöréséért Amon-Ré volt felelős, ahogy ezt a leideni Amon-himnusz fent idézett részlete is jól mutatja. A luxori templom II. Ramszesz által épített udvarában található nagy litánia ezért kiemelt helyen említi Amonnak azt a nevét, mely őt Nun-nal, a lakott földet körülvevő ősvízzel azonosítja.⁹²

II. Ramszesz udvarában további utalásokat is találunk az ősvízre.⁹³ Az udvarban lévő Amon-Ré kápolna nyugati falán az istenbárkát látjuk, mely előtt II. Ramszesz mutat be áldozatot. Az áldozatot kísérő szöveg a Nunból előjöttek nevezi az áldozathoz használt friss vizet.⁹⁴ Amon-Ré bárkája mögött az a felirat látható ugyanitt, mely Amon-Ré beszédét örökíti meg. A beszéd utal a templomban lévő ősvízre:

„Eljöttem templomodba, megpihenek Ósvizében”

tásában, jól mutatja, hogy az isteni születés jeleneinél is megjelenik Hápi isten. *A. Gayet*: i. m. Pl. LXVII, Fig. 187 (194).

⁸⁹ R. Grieshammer: Nun. LdÄ IV. 534—535.

⁹⁰ A kérdéssel több részletes tanulmány is foglalkozott, ld. *M. Gabolde*: L'inondation sous les pieds d'Amon. BIFAO 95 (1995) 245 sk. bibliográfiával.

⁹¹ Ezt a jelenséget egyébként már Hérodotos is megörökítette, mikor így ír: „Mikor a Nilus áradni kezd, vize először a földmélyedéseket és a folyam menti mocsarakat tölti meg, s alighogy feltöltődnek, nyomban tele is lesznek kis halakkal.” II. 93 (ford. *Muraközy Gyula*).

⁹² KRI II. 626. 12.

⁹³ Ha tényleg gátrendszer védte a templomot, ezt tekinthetnénk a talajvíz emelkedésére való utalásnak is. Így értelmezik a szerzők egyébként a *Dossiers histoire et archéologie* különszámában — mely bár ismeretterjesztő jellegű, a téma szakértői írták: Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal (Dossiers histoire et archéologie 101) Paris 1986 — Beato luxori képeit: „Avant la régularisation du Nil et la construction du Haut Barrage, les variations de niveau de la nappe d'eau souterraine étaient telles que les monuments dégageés par les archéologues baignaient dans l'eau un mois par an.” 90. Ha így lenne (ennek látszik ellentmondani *M. Pillet*: Thèbes, Karnak et Louxor. Paris 1928), azaz nem maga az áradás vize, hanem az áradással összefüggő talajvízszint-emelkedés miatt állt vízben a templom, ez persze még egyértelműbbé tenné a templom szimbólumrendszerét, hiszen a talajvíz maga volt az ósvíz. Nun.

⁹⁴ A templom több más felirata is a Nun ösvízhez kapcsolja a bemutatott áldozatot. Vö. pl. Nagy Sándor szentélyén: *M. Abd el Raziq*: Die Darstellungen und Texte des Sanktuars Alexanders des Großen im Tempel von Luxor. (AV 16) Mainz 1984. 49. (2), (6); 50. (10); 52. (20), (4) stb. II. Ramszesz udvarában a keleti falon Amon-Ré Kamutet előtt mutat be áldozatot II. Ramszesz. Az áldozati adományokat a szöveg a „Nunból előjöttnek” nevezi: KRI II. 622. 9. ugyanígy KRI II. 615. 2.

⁹⁵ KRI II. 615. 6—7.

Egy Oszorkon idejéből fennmaradt himnusz is arról számol be, hogy a templomot elöntötte az áradás vize.⁹⁶ Általában egy rendkívüli áradás leírásaként szokták ezt a feliratot értékelni, ami azonban nem egyértelmű.⁹⁷ Az mindenesetre ezen felirat alapján biztos, hogy az Ókorban előfordult, hogy a templomot elöntötte az áradás, amit modern időkben is meg lehetett figyelni. A 19. század második felétől, mikor a templomot kiásták a régészek,⁹⁸ a 20. század 60-as éveig, a Nílus éves áradásának véget vető asszuáni gát megépítéséig ugyanis az áradás vize néhány hétre elöntötte a templom északi részét, egészen III. Amenhotep peristyl udvaráig⁹⁹ (2. ábra).

Míg a templom északi része tehát az áradás évszakában elképzelhető, hogy heteken át vízben állt, a templom magasabban fekvő, III. Amenhotep peristyl udvarától délre eső részek szárazon maradtak.¹⁰⁰ A templom feliratai alapján éppen ez a rész számított *Jpt rst*-nek, azaz a valódi templomnak.¹⁰¹ Ebben az összefüggésben nyerik el jelentésüket azok a feliratok, melyek szerint a templom az „Első Alkalom” helyén épült fel.¹⁰² De mit is jelent pontosan az Első Alkalom fogalma az egyiptomi mitológiában és vallásban?

⁹⁶ G. Daressy: Une inondation à Thèbes sous le règne d’Oszorkon II. *RecTrav* 18 (1896) 181–186. Az persze elképzelhető, hogy a templomot az ókorban gáttal védtek az áradással szemben (egy gát átszakadásának tulajdonítja *Ventre* pasa is az Oszorkon alatt feljegyzett eseményt: ZÁS 34 (1896) 100. Gátrendszer meglétét feltételezi Traunecker is *Ventre* pasára hivatkozva. *Cl. Traunecker*: i. m. 199). Az áradást követő talajvízemelkedés (ld. 91. lábjegyzet) azonban feltételezhetően még egy komoly gátrendszer esetén is éreztette volna hatását a templomban. Valószínűleg éppen azért, mert az áradás elöntötte a templom egy részét, rendszeresen kellett karbantartást végezni a templomon. Vö. G. Daressy: *RecTrav* 10 (1888) 135.

⁹⁷ Ez már csak azért sem nyilvánvaló, mert *Ventre* pasa számításai szerint ez az áradás nem számított rendkívülinek. *Ventre* pasa szerint ekkor kb. 1 méter magasan állhatott a víz II. Ramszesz udvarában (vö. *Cl. Traunecker*: i. m. 199. 2. lábjegyzet).

⁹⁸ A templom kutatástörténetéhez ld. *Egypte, Louqsor, Temple du Ka Royal* — (Dossiers histoire et archéologie 101) Paris 1986. „Voyageurs et archéologues à Louqsor” c. fejezet.

⁹⁹ III. Amenhotep nyugat-thébai templomát is az áradás területére építette. Előfordult tehát, hogy az áradás során a templom északi része, III. Amenhotep peristyl udvarát is beleértve, szent tóvá alakult. Más források mellett Hérodotosz beszámolója alapján tudjuk, hogy az egyiptomi templomok szent tavain gyakorta kultikus hajózásokat is tartottak. (A saisi templom leírása kapcsán említi ezt Hérodotosz: II. 170–171: „Ezen a szent területen hatalmas kőobeliszkek magasodnak, mellettük kőkerítéssel övezett tó ... E tavon adják elő éjszaka dráma formában valaki szenvedéseit, és az alkalmat az egyiptomiak misztériumnak nevezik.” Ford.: Muraközy Gyula.) Talán így értendő az a relief is, mely III. Amenhotep peristyl udvarának észak-keleti falán látható. (*A. Gayet*: i. m. Pl. I. fig. 4.) A töredékes reliefen III. Amenhotepet látjuk, amint egy hajóban ül, talán épp érkezik az udvarba a nagy hypostyl csarnokból.

¹⁰⁰ Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy ez a jelenség az Ókorban milyen gyakori volt (minden évben vagy csak a nagyobb áradások során következett be) és milyen mértékű, számos más tényezőt kell figyelembe venni, egyelőre nehéz lenne rá határozott választ adni.

¹⁰¹ II. Ramszesz több feliratában is úgy beszél luxori építkezéseiről, mint ami *Jpt rst*-tel szemben van: KRI II. 611. 10; 612. 6.

¹⁰² Bell a 217a. lábjegyzetben sorolja fel a forrásokat. *Chr. Kuentz* a 16a jelenet fölött kezdve közli a Nagy Dedikációs feliratot, mely beszámol II. Ramszesz látogatásáról az Élet Házában. Itt jelenti ki, hogy a terület (*W3st*) az az ösdomb, amely kezdetben emelkedett ki. A látogatással röviden foglalkozik *Chr. Desroches-Noblecourt*: Ramsès II — La véritable histoire. Paris 1996. 115.

Az egyik elterjedt egyiptomi mitológiai nézet szerint a világ úgy jött létre, hogy az ősvízből és az ezzel járó káoszából fokozatosan kiemelkedett egy kis sziget.¹⁰³ Ez volt az Első Alkalom, mikor létrejött Egyiptom világának rendje. Helytelenül jár-nánk el, ha egyszerűen „Teremtés”-nek fordítanánk az Első Alkalom fogalmát, hiszen míg a Teremtés egy alapvetően egyszeri esemény, addig az Első Alkalom, ahogy maga az elnevezés is sugallja, egy olyan esemény, melyet további alkalmak követnek.¹⁰⁴ A rendet nem elég egyszer létrehozni, fokozatosan meg kell erősíteni, küzdeni kell az ősvíz által szimbolizált káosz ellen.¹⁰⁵ Ez a küzdelem a fáraó és Egyiptom lakóinak mindennapos feladata. Ahogy a káosz erői ellen való küzdelem nem zárult le egyszer s mindenkorra az Első Alkalom során, úgy ismétlődik maga a teremtés is, a világ megújulása is évente, a Nílus áradásával.¹⁰⁶ Az ősvízből, Nunból előtörő áradás előnti Egyiptomot, majd fokozatosan visszahúzódik, kiemelkedik belőle a két ország, ahogy az egyiptomiak nevezték Egyiptomot. Az Első Alkalom fogalma időbeli jelentése mellett térbeli jelentéssel is bír. Az Első Alkalom helye az a hely, amely elsőként emelkedik ki a mindent elöntő áradás vizéből, egy sziget. Ilyen sziget volt a luxori templom déli része, hiszen a fotók szerint egy átlagos mértékű áradásnál még a 19. században sem érte el a víz, mivel a szentély felé a templom járósíntje fokozatosan és viszonylag jelentősen emelkedik.¹⁰⁷

Mindezt egy szokatlan építészeti megoldás is szemlélteti. A III. Amenhotep udvarától délre fekvő templomrész körül legalul, a talaj közelében egy olyan építészeti motívumot alkalmaztak, amely általában a templomok tetejénél szokott előfordulni, és melyet homorú párkánynak hívnak.¹⁰⁸ Szokatlan, hogy ezt az építészeti megoldást itt, a föld közelében, a templom legalján látjuk. Ez a negyedkörív formájú,

¹⁰³ Az ősdomb fogalmához ld. *K. Koch*: i. m. 112 sk., valamint *K. Martin*: Urhügel. LdÄ VI. 873—875.

¹⁰⁴ Az Első Alkalom fogalmához magyarul ld. *Kákossy L.*: Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest 1998. 370 sk.

¹⁰⁵ *Assmann* (Der König als Sonnenpriester — ein kosmographischer Begleittext zur kultischen Sonnenhymnik in thebanischen Tempeln und Gräbern. (ADAIK 7) Glückstadt 1970) foglalkozott részletesen azzal a szöveggel, amely felsorolja a király evilági feladatait. Eszerint a királynak folyamatosan küzdenie kell az „igazság létrehozataláért”, valamint a „gonoszság megsemmisítéséért”. Vö. *J. Assmann*: Maat. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im alten Ägypten, München 1990. 200 skk. A királynak ezt a feladatát a szövegek úgy írják le, mint *smn M3't, sbpr M3't*.

¹⁰⁶ *J. Assmann*: Schöpfung. LdÄ V. 677—690, különösképp 685.

¹⁰⁷ Bár hasonló szimbolika más templomoknál is előfordul, a luxori templom esetében mégis egyedülállóan szép és összefüggő rendszerré áll össze ez a gondolat. Az egyik fotós *Antonio Beato*, aki a luxori templom mellett élt éveken át, a 19. sz. második felében (rövid leírást ad róla *Murnane* in: Dossiers histoire et archéologie 101: Les visiteurs du 19e siècle, 84—85; felvételeiből válogatást közöl, melyek azonban témánk szempontjából nem érdekesek: *A. Beato*: Il Nilo della memoria — fotografie di Antonio Beato in Egitto, 1860—1900, con un testo di Italo Zannier, Firenze 1995). Felvételeit üveglapokra készítette, melyek a világban szétszórva kerültek különféle gyűjteményekbe, egy jelentős része a kairói egyiptomi múzeumba. Néhány modern kiadványban megjelentek az áradás során készített felvételeiről reprodukciók: *C. Osman*: Egypt caught in time. Reading 1997. *Maurice Pillet* a 20. század elején fotózta a luxori templomot; ld. pl. *M. Pillet*: i. m. *Beato* felvételeit a luxori templomról az áradás során az interneten is meg lehet tekinteni az oxfordi Griffith Institute honlapján keresztül: <http://www.ashmol.ox.ac.uk/perl/gi-em-search.pl>.

¹⁰⁸ Ezt mutatja *K. Michałowski*: i. m. 68. kép.

kihajló építészeti elem leveleket utánoz, ahogy az jól látható a még megmaradt részekben. Olyan, mintha a templom déli részét, azaz magát a tulajdonképpeni templomot, *Jpt-rst*-et, alul levelek vennék körbe.

A templom építésénél körülbelül 50 évvel későbből származik az a Tutanhamon sírjából előkerült, fából készült szoborfej, amely hasonlóképpen néz ki: Tutanhamon feje itt lótusszirmokon áll.¹⁰⁹ A két motívum hasonlósága és időbeli közelségük miatt a Tutanhamon-fej felhasználható a templomot alul körbevevő virágszirmok jelentésének meghatározására. Tutanhamon szoborfeje az újjászületés szimbóluma.¹¹⁰ A lótusz hagyományosan az újjászületést szimbolizálta,¹¹¹ Tutanhamon pedig ugyanígy születik újjá majd a túlvilágon. Ez a templomot körülvevő növényi levelekből álló homorú párkány jelentése is: azt a szigetet veszi körül, mely egyedül emelkedett ki az áradás tengeréből, és így az Első Alkalom, az újjászületés helyének számított.¹¹² Ezért éppen itt, a nyugati oldalon, a homorú párkány alatt futó feliratban jegyezte fel III. Amenhotep, hogy temploma az Első Alkalom helyére épült.¹¹³

Azt, hogy az Első Alkalom fogalma valójában egy sokszor visszatérő, ismétlődő eseményre utal,¹¹⁴ megerősíti az egyik szűkszavú architrávfelirat. Láttuk, hogy Amon-Ré, különösképp pedig ithyphallikus Kamutef formája erősen kötődik az áradáshoz. Min, egyben pedig Amon-Ré Kamutef egyik fő rítusa a lépcsőjére való fölléptetése volt.¹¹⁵ Ez zajlhatott III. Amenhotep nyitott udvarában és ezt a rítust örökíti meg a

¹⁰⁹ JE 60723 Az alábbi magyar nyelvű publikációkban található róla felvétel: Kákósy L.: i. m. (Az ókori Egyiptom története és kultúrája) VIII. ábra, valamint. Chr. Desroches-Noblecourt: Tutanhamon. Budapest 1967² (ford. Kákósy László) 6. lap.

¹¹⁰ Rövid leírást ad róla Chr. Desroches-Noblecourt: i. m. (Tutanhamon) 294. Vö. H. Schlögl: Der Sonnengott auf der Blüte (AH) Basel 1977.

¹¹¹ E. Brunner-Traut: Lotos. LdÁ III. 1091–1096.

¹¹² A hely így különösen kedvező volt Amon-Ré kultuszához, hiszen a himnuszok számtalanszor említik, hogy ő az, aki elsőként jön létre. J. Assmann: Re und Amun — Die Krise des polytheistischen Weltbildes im Ägypten der 18–20. Dynastie. (OBO 51) Freiburg 1983. Pl.: 4.3.1: Der Hymnus von Tura 226 skk. Néhány nyugat-thébai himnusz: ld. pl. J. Assmann: Sonnenhymnen in thebanischen Gräbern. (Theben 1) Mainz 1983. Text 102, TT 84 (8); Amon-Ré és a Nun ösvíz kapcsolatát gyakorta kiemelik a himnuszok, de ezekben az esetekben sokszor a Nap reggelente történő felemelkedésére céloznak. Így pl. Text 55, TT 45 (4) 80; A II. Ramszesz udvarában lévő litánia is kiemeli, hogy Amon-Ré a kezdet kezdetén keletkezett: KRI II. 626. 120.

¹¹³ Urk. IV. 1709. 13. *Bell* a 217a lábjegyzetben sorolja fel a további, részben még publikálatlan forrásokat, melyek szerint a luxori templom az Első Alkalom helyén épült. Tutanhamon reliefsorán is így említik Luxort. W. Wolf: Das schöne Fest von Opet: die Festzugdarstellung im großen Säulengang des Tempels von Luxor. (Veröffentlichungen der Ernst von Sieglin Expedition in Ägypten Bd. 5.) Leipzig 1931. 56. Nr. 14. A Taharka alatt bekövetkezett nagy áradásról szóló beszámoló ugyancsak az ősalaphoz hasonlítja az elárasztott Egyiptomot. V. *Vikentiev*: i. m. 62. 13. sor uígy G. *Daressy*: Une inondation à Thèbes sous le règne d'Osorkon II. RecTrav 18 (1896) 181. 3. sor.

¹¹⁴ Korai kultúrákra általában jellemző, hogy az egykori mitikus eseményeket sokszor ismétlődőnek tartják. Ld. M. *Eliade*: Az örök visszatérés mítosza. Budapest 1998 (ford. Pásztor Péter). A „millió évek templomainak”, amilyen a luxori templom is, egyik alapgondolata éppen az örök megújulás elősegítése volt. Ld. ehhez Gulyás A.: Die Erneuerungstheologie der *ḥḥ m rnpwt* Tempel. In: S. Bickel és A. Loprieno (szerk.): Basel Egyptology Prize 1, AH 17, Basel 2003.

¹¹⁵ C. J. *Bleeker*: Die Geburt eines Gottes. (Studies in the History of Religions 3.) Leiden 1956. 78–82.

kérdéses felirat,¹¹⁶ amely „millió első alkalomról” szól a lépcsőre való felléptetés kapcsán. A lépcső és az Első Alkalom kapcsolatát az is megerősíti, hogy az Ósdombot van úgy, hogy egy lépcső determinatívummal írják.¹¹⁷ Mintha azt sugallná: ahogy az istent felléptetik lépcsőjére, úgy fog végtelenszer újjászületni Egyiptom az áradás vize által.¹¹⁸

A III. Amenhotep nyitott udvarától délre elhelyezkedő hypostyl csarnok falának reliefsjei közül egyet szeretnék itt kiemelni. A rituálét a keleti falon, a legfelső regiszter legészakibb részén örökítették meg.¹¹⁹ A relief jobb szélén Amon-Ré áll és fogadja a neki bemutatott áldozatot. Vele szemben a fáraó, III. Amenhotep két *hst* edényből tölt vizet két medencébe. A rituálé felirata: „a két medence megtöltése”. Bár maga a felirat csupán ennyit mond, egy egyiptomi számára ebből egyértelmű volt, hogy a kettősség utal Alsó- és Felső-Egyiptom vagy a „két ország”, Egyiptom másik nevének kettősségére. A fáraó így kicsiben végzi azt, amit majd reményei szerint az isten, Amon-Ré nagyban végez el számára, akárcsak egy hasonló rituálét ábrázoló reliefen¹²⁰ (3. ábra). A hypostyl csarnok reliefjének külön érdekessége, hogy III. Amenhotep mögött még egyszer látjuk a fáraót, azaz Amon-Rével szemben kétszer jelenik meg III. Amenhotep. Másodjára karja tele van áldozatokkal. Ikonográfiailag ez az áradást, a bőséget jelképező kövér Hápi isteneket idézi fel, valamint III. Amenemhatnak a kairói múzeumban lévő kettős áldozatvivő szobrát.¹²¹ A második fáraó-alak egyértelművé teszi a két medence megtöltése rituáléjának értelmét: a termékenységet biztosítja így a fáraó.

A luxori templom és az egyiptomi újév kezdetének, azaz annak a napnak a kapcsolatát, mikor a Nílus áradni kezd,¹²² egyértelművé teszi egy további, ez idáig ugyancsak figyelmen kívül hagyott felirat. A III. Amenhotep-féle szentélytől keletre, a születési teremtől délre található egy terem, melynek keleti fala ma már csak igen

¹¹⁶ Urk. IV. 1711.

¹¹⁷ A. Erman—H. Grapow: *Das Wörterbuch der ägyptischen Sprache*. Berlin 1971, V. kötet 5. §33. Vö. C. J. Bleeker: i. m. 80.

¹¹⁸ Magáról a lépcsőre való fölléptetésről igen keveset tudunk, mivel ezt a részét a szertartásnak nem ábrázolták, talán éppen jelentősége miatt (C. J. Bleeker: i. m. 79). Az viszont a Min-ünnepség alapján is világos, hogy az ország termékenységét biztosította a szertartás. Bleeker szerint a termékeny föld biztosításával függ össze a szertartás (i. m. 80). Ld. még ehhez H. Gauthier: *Les fêtes du dieu Min*. (RAPH 2) Le Caire 1931.

¹¹⁹ A reliefről Gayet közöl egy többé-kevésbé megbízható rajzot: Pl. VIII. Fig. 55 (47). Berlandini nemrég egy fotót közölt ugyanerről a reliefről és röviden ki is tér jelentésére: Amenhotep III et le concept de Heh. BSEG 17 (1993) 11—28. 26.

¹²⁰ Hasonló rituálét örökítették meg a déli termekben is (H. Brunner: i. m. Taf. 163), melynek kísérő felirata segít a szertartás jelentését megérteni: (*dj.n.j*) *n.k kbhw.k jpn jmjw t3 pn*. A fáraó tehát mindazt a friss vizet, amely az országban van, és amely egyébként az istené (*kbhw.k*), felajánlja az istennek. Csakúgy, mint az első termények felajánlásának, ennek a rituálénak is az a szerepe, hogy így az isten sokszorosan adja vissza a kapott áldozatot.

¹²¹ JE 18221; fotót közöl róla többek között: M. Saleh—H. Sourouizan: *The Egyptian Museum Cairo — Official Catalogue*, Mainz 1987. 104. sz.; az áldozatvivőkhöz általában véve ld. J. Baines: i. m.

¹²² Az egyiptomi újévhez ld. W. Schenkel: *Überschwemmung*. LdÄ VI. 831—833; F. Daumas: *Neujahr*. LdÄ IV. 466—472.

töredékesen maradt meg, a többi fal azonban nagyjából épnek mondható.¹²³ A nyugati falon lévő jeleneteket legfelül egy eddig még publikálatlan felirat szegélyezi, amely az északi falon is megismétlődik:

„Recitálандó az istenek és istennők által, akik Alsó-Egyiptomban vannak: Eljöttünk, elhoztunk minden életet, megmaradást, hatalmat, minden egészséget, minden boldogságot (Ré) fiának, Neb-maat-Rének, étellel megáldva, mikor megnyitja az évet boldogságban.”

A szöveg szerint tehát az istenek az újévi ünnepre sorakoznak föl, ennek megfelelően látjuk is a felirat alatt Alsó- és Felső-Egyiptom isteneit érkezni. Ezalatt értelemszerűen az újévi ünnepséghez, a Nílus áradásának kezdetéhez kapcsolódó egyéb szertartásokat és rituálékat látni, melyek elsősorban a király hatalmát erősíti meg. Ezt a termet tehát helyesebb lenne az eddig szokásos megnevezés helyett „újévi terem”-nek hívni.

Térjünk most rá a *hntj k3w 'nhw* címre. A luxori templom sajátossága ugyanis, hogy több helyen III. Amenhotep neveit erre a címre cserélik föl, mintha azt kívánák hangsúlyozni, hogy igenis őt illeti ez a megnevezés. Biztos, hogy ez a névcseré szorosan kapcsolódik a templom kultikus jelentéséhez, hiszen a fáraó nevét ilyen sajátos módon kicserélni rendkívül egyedülálló, szokatlan eljárás volt. Mivel az egyiptomiak gondolkodása szerint a név lényegileg forrt össze viselőjével,¹²⁴ ez a névcseré a fáraó átlényegülését vonta magával. Bell ezt a névcserét igen misztikusan értelmezi.¹²⁵ De mit is jelent pontosan ez a cím? Angolul általában a „Foremost of All the Living Kas”-ként fordítják, azaz ’minden élő kák elsője’-ként. A *hntj* fordítása egyértelmű: valaki, aki az élen áll; valaki, aki felel valakikért vagy valamiért. Problémásabb azonban a cím másik két tagjának fordítása, hiszen az *'nhw* lehet főnév is, nem feltétlenül kell melléknévként fordítani. Ezt támasztja alá az is, hogy egyszer-kétszer azt olvasni a királyról, hogy ő *hntj 'nhw*, azaz az élők élén áll.¹²⁶ Ennek alapján

¹²³ A XIV. terem a *Porter-Moss*-féle számozás szerint. A templomnak ez a része még teljesen publikálatlan. *Schwaller de Lubicz*nél jelent meg egy rajz a terem nyugati faláról: i. m. Pl. XCIX. „Le pylône et la paroi ouest de la salle”.

¹²⁴ A nevek mágikus jelentéséhez Egyiptomban ld. *Kákósy L.*: Varázslás az ókori Egyiptomban. Budapest 2002, különösen a Név-mágia, Varázsszavak c. fejezetet (99 skk.), valamint *P. Vernus*: Name. LdÄ IV. 320–326.

¹²⁵ „The king is absolutely overflowing with ka” *L. Bell*: i. m. 278. Ld. még a Bell által írt fejezetet in: *Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal* — (Dossiers histoire et archéologie, 101) Paris 1986. 57 skk.

¹²⁶ Pl. *A. Gayet*: i. m. Pl. XXXV, Fig. 100 (138): *jst nsw NN m nsw bjty hntj 'nhw* (a helyszínen és saját dokumentációm alapján ellenőrizve), valamint egy töredékes felirat: *A. Gayet*: i. m. Pl. LXXIII, Fig. 212 (189).

talán helyesebb a 'ká-k és élők elsője'-ként fordítani. Így egyébként érthetőbb is, miről szól a cím: a fáraó az élők, Egyiptom lakóinak és a ká-knak, azaz a lelkeknek is „elsője”. A „ka” itt jelöli az isteneket¹²⁷ vagy halottakat, de akár az olyan élőket is, akik ka-szobraikon keresztül vesznek részt Egyiptom életében: a fáraó így mindkét alcsoport *hntj*-je.¹²⁸

Bell ismerte föl, hogy ennek a címnek a megadása a fáraó számára a luxori templom vallásos programjának alap gondolata. Számtalanszor említik a feliratok, hogy a fáraó *hntj k3w 'nhw*.¹²⁹ Ezek közül most a templom legdélebbi részén, kívül körbefutó feliratot szeretném kiemelni. A templom észak—déli fő tengelyéhez érve ez a felirat III. Amenhotepről többször is csak azt ismételteti, hogy ő a *hntj k3w 'nhw*.¹³⁰ A templom legdélebbi pontján vagyunk itt, a fő tengelynél: mindez arra utal, hogy a templom vallásos programjának alapelemével van dolgunk. A felirat különös érdekessége, hogy a címet nem csak az ismételtetésen keresztül fokozza, hanem azzal is, hogy a *hntw* jelet nem a szokásos három vagy négy *hst* edénnyel írják itt, hanem öttel, ezzel is fokozva a felirat jelentőségét, mágikus hatékonyságát.¹³¹ Mindez egyben arra is utal: nem a *k3w*-n van a hangsúly, ezt fentebb is láttuk, de nem is az *'nhw*-n, hanem az immár többszörös fokozással felnagyított *hntw*-n. Mintha csak azt kívánnák hangsúlyozni, hogy a fáraó az élők és a ká-k „elsője”. Mivel a templom legdélebbi pontján található ez a sajátos fokozás, a cím összefügghet magával a déli iránnyal, a délről jövő áradással is; a fáraó a luxori templomban végrehajtott rituálék által biztosítja azt, hogy ő lesz az élők és a ká-k *hntj*-je azáltal, hogy elvégzi az áradás biztosításához, Egyiptom megújulásához szükséges szertartásokat. Ezt támasztja alá az is, hogy a *hntj k3w 'nhw* cím elnyerésében úgy tűnik, különös jelentőséggel bírt a

hntw edénnyel végrehajtott vízáldozat.

¹²⁷ Ld. pl. KRI II. 352. 1, KRI II. 627. 11. II. Ramszesz udvarában például az Amon-litánia elején az áldozatot bevezető szöveg kifejti, hogy az isten ka-lelkének szól az áldozat: KRI II. 623. 3. ugyanígy egy III. Amenhotep korabeli szöveg: Urk. IV. 1648. 2.

¹²⁸ A *hntj* cím itt természetesen nem „főnököt” jelent, nem arról van szó, hogy a fáraó az istenek vagy halottak „főnöke” lenne. A *hntj* tisztség, ahogy azt látni fogjuk, az áradást biztosító szertartások által járt ki a fáraónak. Olyan valakit jelöl, aki eljár az a *'nhw* és *k3w* érdekében. Ezáltal biztosította a fáraó az emberek (*'nhw*) számára az élelmet, az istenek, lelkek (*k3w*) részére pedig a transzcendens létezéshez nélkülözhetetlen áldozatokat. (Így például a Taharka idejéből fennmaradt szövegben első sorban nem azért örül a fáraó a megfelelő áradásnak, mert az emberek így nem éheznek, hanem mert az isteneknek bemutathatja az áradás által létrejövő terményekkel az áldozatokat. V. *Vikentiev*: i. m. 64. Hasonló értelmű van a luxori II. Ramszesz-féle kolosszusokon látható Hápik feliratának is.)

¹²⁹ Néhány példa: *A. Gayet*: i. m. Pl. XVII, fig. 69 (67); Pl. XIX, Fig. 72 (76); Pl. LIII, Fig. 127 (102), 128 (101); Pl. LIV, Fig. 131 (99); Pl. LXXI, Fig. 193 (173); Pl. LXXII, Fig. 204 (181); *M. Abd el-Raziq*: i. m. 21. 105; *H. Brunner*: i. m. Taf. 47, 57, 58, 68, 113, 119.

¹³⁰ Urk. IV. 1710—1712.

¹³¹ Noha a cím gyakorta előfordul bent a templomban is, ez a fajta fokozás egyedül itt jelenik meg Luxorban, ami bizonyítja ennek a feliratnak a különös jelentőségét.

A III. Amenhotep-féle szentélyben az alsó regiszter a keleti és a nyugati falon szinte teljesen szimmetrikusan épül föl. A keleti falon itt a fáraó négy neve is a *hntj k3w 'nhw*-ra lett felcserélve, annak érdekében, hogy a nevek megváltoztatásán keresztül magát a fáraót ruházzák fel a tisztség mágikus erejével.¹³² A nyugati falon azonban, a vele szembe lévő jeleneten, amely ebben a jelenetsorban szorosan kiegészíti a keleti oldalon lévő jeleneteket,¹³³ azt látjuk, hogy a fáraó vízáldozatot mutat be, mégpedig egy olyan edénnyel, amely pontosan a hieroglif *hntj* jel formájára készült.¹³⁴ A fáraó így a *hntw* edénnyel bemutatott vízáldozattal biztosítja azt, hogy ő lesz a *hntj k3w 'nhw*. A szójátékokat kedvelő egyiptomi teológusok figyelmét nyilván nem kerülte el, hogy a vizesedény éppen a *hntj* „elsője” hieroglif jel formáját idézi fel, ami így tovább fokozta a szertartás hatékonyságát a *hntj k3w 'nhw* cím elnyerésében.¹³⁵ Ez a friss áradás vízáldozattal bemutatott vízáldozat biztosítja Egyiptom megújulását, ezáltal válik a fáraó az élők és a ka-lelkek „elsőjévé”.

A edénnyel végrehajtott vízáldozat jelentősége a luxori templomban egyértelműen látszik abból, hogy így örököltette meg magát Tutanhamon is, Horemheb is. A nagy hypostyl csarnok Tutanhamon alatt készült díszítése a luxori templomban zajló rituálék közül csak egyet emel ki: a *hntw* edénnyel zajló vízáldozatot.¹³⁶ Ez a tény, összevetve azzal, hogy máshol igen ritkán látható ez a furcsa edény, míg Luxorban többször is előfordul,¹³⁷ arra utal, hogy még Horemheb idejében is világos volt az, hogy a luxori istenkultusz elengedhetetlen kelléke a *hntw* edény.¹³⁸

¹³² M. Abd el-Raziq: Das Sanktuar Amenophis III im Luxor-Tempel. (Studies in Egyptian Culture 3.) Tokyo 1986. 105.

¹³³ Akárcsak a fent röviden elemzett négy oszlopos áldozati terem esetében. A „grammaire du temple” egyik gyakori eljárása az, hogy egymáshoz képest szimmetrikusan elhelyezkedő reliefek egyben egymás jelentését is kiegészítik. Elsősorban a Ptolemaios-kori templomok tanulmányozása során mutatják ki ezt az elvet. Számos példát sorol fel S. Cauville: Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou. (BdE 102/1) Le Caire 1987. Ld. pl. 25. 2), valamint S. Cauville: Une règle de la „grammaire” du temple. BIFAO 83 (1983) 51–84.

¹³⁴ M. Abd el-Raziq: i. m. 50; R. A. Schwaller de Lubicz: i. m. LXXIV.

¹³⁵ Hasonló kapcsolat figyelhető meg, mikor a fáraó az *'nh* edénnyel mutat be vízáldozatot, hogy az isten, valamint saját étellel való eltöltöttségét így biztosítsa. Ez a két példa a „formák szimbolizmusa” általános fejezete alá tartozik. További példákat ad meg. R. H. Wilkinson: i. m. 1. fejezet: Through egyptian eyes — the symbolism of form. 16–37.

¹³⁶ W. Wolf: i. m. Taf. 2. Ostwand, 1. Opfer des Königs vor den Barken im Tempel von Luxor. Az Epigraphic Survey is megjelentette már ezt a részét a templomnak: The Festival Procession of Opet in the colonnade hall/with translations of texts, commentary, and glossary by the Epigraphic Survey Authors. (OIP 112 — Reliefs and inscriptions at Luxor Temple V. 1.) Chicago 1994, Pl. 56, 61. Tutanhamon reliefsorán jól látható, hogy míg Karnakban egyszer egy *'nh* formájú edénnyel zajlott az áldozat, majd egy *nmst* edénnyel kellett vízáldozatot bemutatni az Opet-ünnep során, addig Luxorban a *hntw* edény volt használatos.

¹³⁷ A. Gayet: i. m. Pl. XLIX, Fig. 120 (134). H. Brunner: i. m. Taf. 103.

¹³⁸ II. Ramszesz korára viszont úgy tűnik, ez a kapcsolat némiképp feledésbe merült. Bár a *hntj k3w 'nhw* cím nála is érezhetően fontos szerepet játszik, az általa épített udvar dekorációs programjában a *hntw* edény és ezen cím elnyerése közti kapcsolat nem kerül kifejezésre.

A luxori templom egész szertartása végül a legdélebbi szentélyekben fejeződik be, ahol a fáraó megkapja Amon-Rétől dél kincseit, a megmaradt felirat szerint Punt mirrháját. Ennek érdekében, hogy Amon-Ré újult erővel biztosítsa Egyiptom jólétét, az áradás eljövételét, hogy a természet megújuljon, a fáraó elvégzi rajta a szájmegnyitás egyik rituáléját a *wr ḥk3w* rituáléeszközzel, ugyanitt, a legdélebbi szentélyben (4. ábra).¹³⁹ Ez a templomi kultuszban teljesen egyedülálló szertartás méltán kerül bemutatásra itt, a templom legdélebbi termében, hiszen Amon-Ré részben azonos a délről érkező áradással, ahogy azt a leideni Amon-himnusz fent idézett részlete jól mutatta. Miután mindez lezajlott a legdélebbi szentélyben, a fáraó távozik, felsöpri lábnyomát: ez zárja az ebben a szentélyben zajló szertartást, a relief kísérszövege pedig megerősíti, hogy *wnn.f ḥntj k3w ḥnw*.¹⁴⁰

Valójában azonban csak most kezdődik az ünnep: Amon-Ré készen áll, hogy előjöjjön templomából az ő idejében, megújulva, ahogy az egyik fent elemzett architektúrafelirat ezt megjegyzi.¹⁴¹ Most kezdődik az ünnep mindenki számára nyilvános része, az Opet-ünnepi felvonulás Luxor és Karnak között.¹⁴² A felvonulás dél—északi útvonala is utal a Nílussal való kapcsolatra, részben éppen a Nílus útját eleveníti fel a szertartás. Ezért előfordult, hogy a felvonulás mitikus jelentésének megfelelően, a Karnakból Luxorba tartó menet másképp nézett ki, mint a Luxorból Karnakba haladó. Az egyiptomi felfogás szerint áradáskor ugyanis a Nílus vize a Nun ösvízből tör elő, majd északon abba is folyik vissza.¹⁴³ Ez az ösvíz a föld mélyén rejtőzik, az alvilági sötétségben. Az áradás vizének a föld mélyén zajló, északról délre tartó útját felelevenítendő Hatsepszut idején az északról délre tartó felvonulást szárazföldön tették meg, ennek a felvonulásnak az állomásai voltak Hatsepszut kápolnái.¹⁴⁴ A III. Amenhotep-féle luxori nagy hypostylcsarnokban az Opet-ünnep Karnakból Luxorba tartó felvonulása alatt pedig egy olyan dalt énekelnek az ünnepség résztvevői, amely a felvonulást Aker, a földisten útjának nevezi.¹⁴⁵ Paiankh idejéből pedig tudomásunk

¹³⁹ H. Brunner: i. m. Taf. 118. A Szájmegnyitási rituálé 27. jelenetéről van szó Otto számozásában. (E. Otto: Das ägyptische Mundöffnungsritual. I—II. (ÄA 3) Wiesbaden 1960). Ehhez a jelenethez ld. A. M. Roth: Fingers, stars, and the 'opening of the mouth': the nature and function of the *ntrw*-blades. JEA 79 (1993) 57—79. A rituálé újfajta értelmezését adta nemrég H. W. Fischer-Elfert: Die Vision von der Statue im Stein: Studien zum altägyptischen Mundöffnungsritual. Heidelberg 1998.

¹⁴⁰ H. Brunner: i. m. Taf. 119.

¹⁴¹ Ld. 6. lábjegyzet.

¹⁴² Erről jó összefoglalót nyújt L. Gabolde: La „chapelle rouge” d'Hatshepsout à Karnak et l'itinéraire de la procession d'Opet. Égypte, Louqsor, Temple du Ka Royal — Dossiers histoire et archéologie 101 (1986) 27—28.

¹⁴³ Jó áttekintést ad a kérdésről J.-F. Pécoil: i. m.

¹⁴⁴ A felvonulás leírásához ld. C. Graindorge: Naissance d'une chapelle reposoir de barque. Dossiers histoire et archéologie 187 (1993) 42—53. „L'aller ou le chemin de terre” 48 sk.

¹⁴⁵ Az énekeket közli W. Wolf: i. m. 56—57 skk. Nr. 15. b. A kérdéses szöveg Sethe fordításában így hangzik: „Die Wege der 3kr.w sind gehackt für dich, o Nil, großer und hoher”. A Karnakból Luxorba tartó utazást Pamminger ezen szöveg alapján a Nap éjszakai útjának felelteti meg, de csak a szöveg első felét idézi, a Nílusra való utalást kihagyja (P. Pamminger: Amenophis III. und die Götter von Luxor. Antike Welt 27/6 (1996) 433—443. 435.) Ez az értelmezés nem csak a szöveg második fele miatt nem állja meg a helyét, hanem azért sem, mert a nap, ellentétben a Nílussal, nem egy észak—déli tengely mentén teszi meg körforgását.

van arról, hogy az ünnep egy része éjszaka zajlott.¹⁴⁶ Mindez arra utal, hogy a procesz-sziós menet a Nílus mitikus útját volt hivatott feleleveníteni. Feleleveníteni, egyben pedig az utánzás által mágikus módon elősegíteni.¹⁴⁷

Így érkezett meg az Opet-ünnepi felvonulás a karnaki Amon-Ré templomba. A II. Ramszesz által épített nagy hypostyl csarnok, amely az Opet-ünnep befejező szertartásainak színhelyül szolgált Karnakban, szemléletesen fejezi ki az ünnep jelentését. Egyiptom megújulása itt éri el végkifejletét, egy sűrű oszloperdőbe ér itt a felvonulás, ami az áradás nyomán felvirágzó természetet idézi meg.¹⁴⁸ A hypostyl csarnok több reliefsének felirata utal arra, hogy az ábrázolt rituálé az újévi, azaz az áradás kezdetekor megtartott ünnepségekre vonatkozik.¹⁴⁹ A természet megújulásának biztosítását, „a kertek felvirágoztatását” szolgálta egy másik, a hypostyl csarnokban megörökített rituálé.¹⁵⁰

Az Opet-ünnep zárójelenete a Nagy Hypostyl csarnok nyugati falának déli felén látható. Azt látjuk, ahogy dél felől egy hatalmas bárkán Amon-Ré visszaérkezik Karnakba.¹⁵¹ Magán az ábrázoláson is dél felől érkezőként látjuk az isten bárkáját, ami megfelel Luxor helyzetének, hiszen Karnaktól délre helyezkedik el. A bárkát egy másik bárkában állva öt alak húzza, akik közül a második a király. Őt a felirat az áradással azonosítva isteni víznek nevezi.¹⁵² A király, aki Luxorban közbenjárt az áradás visszatértének érdekében, Amon-Rét megújította, így lényegileg forr össze magával az áradással.

A hajós felvonulást Amon-Ré egy trónoló szobra zárja.¹⁵³ Amon-Ré trónusa

¹⁴⁶ W. J. Murnane: Opetfest. LdÄ IV. 574—579. 576.

¹⁴⁷ Erdemes megjegyezni azt is, hogy ebben a megközelítésben jelentésre tesz szert maga a felvonulás is. A ka-elmélet fényében maga a Karnak—Luxor közt lévő felvonulás nem bír semmilyen különösebb jelentéssel. Vö. ezzel Ph. Germond: Sekhmet et la protection du monde. (AH 9) Basel 1981. 226—227.

¹⁴⁸ A jelenlegi megközelítésben tehát az oszloperdő szimbolikája is elnyeri jelentését.

¹⁴⁹ P. Baret: i. m. a 75. oldalon a következő két rituálét sorolja föl a templom dekorációjából, melyeknek már a neve is az újévi ünnepségekkel való kapcsolatra utal: *r3 n tk3 n wp-rnpt; r3 n nd-ḥr m nmst n wp-rnpt*.

¹⁵⁰ H. H. Nelson: Certain reliefs at Karnak and Medinet Habu and the ritual of Amenophis I. JNES 8 (1949) 201—232.

¹⁵¹ A reliefet közli H. H. Nelson: The Great Hypostyle Hall at Karnak — The Wall Reliefs. (OIP 106) Chicago 1981. Vajon hol zajlik ez a hajós felvonulás? Lehet, hogy magában a Nagy Hypostyl csarnokban? Nem kizárt, hiszen az áradás során, ahogy azt még modern időkben is megfigyelték, itt gyakorta állt a víz. Arra vonatkozóan egyébként, hogy a karnaki templomot az áradás vize elöntötte, van egy egészen korai, a 13. dinasztiából származó forrásunk. L. Habachi: A high inundation in the temple of Amenre at Karnak in the thirteenth dynasty. SAK 1 (1974) 207—214.

¹⁵² A *mw ntrj* ezen fordításával itt Gabolde-ot követem. M. Gabolde: L'inondation sous les pieds d'Amon. BIFAO 95 (1995) 235—258. 237. A fáraó mint az áradás képmásának kérdéséhez ld. uo. a 10. lábjegyzetet.

¹⁵³ Ez a különleges relief már több kutató érdeklődését fölkelte. Lásd M. Gabolde: i. m. 235. 1. lábjegyzet. Gabolde számos érdekes szöveges forrást gyűjtött össze, végkövetkeztetését azonban, mely szerint a relief a Medinet Habu-i templom vonatkozásában lenne értelmezendő, nem érzem szükségszerűnek.

alól víz jön elő, amit a relief felirata is megerősít.¹⁵⁴ Itt ér véget az Opet-ünnep, itt nyeri el méltó zárókövét az a szimbólumrendszer, amely Luxorban kezdődik. Amon-Re itt erejében megújulva hozza elő az áradást, az áradás uraként trónol a lábai alól előtörő víz fölött (5. ábra). Egyiptomot sikerrel újíttotta meg a Nílus fia, a fáraó.¹⁵⁵

SUMMARY

The importance of the Luxor temple in pharaonic times was due to the fact that the pharaoh and the priests were celebrating in this temple rituals in order to assure the inundation for Egypt. According to the contemporary hymns, Amun-Re, especially in his Kamutef aspect safeguarded the annual inundation. By analysing the inscriptions and reliefs of this temple, I arrived to the conclusion that the rituals in the Luxor temple were aimed at securing the fertility of the country. One of the main festivals of the Theban region, the procession of the Opet feast, held during the inundation season, started from Luxor and ended in Karnak temple, where we can see in the great hypostyle hall how water is coming forth under Amun's feet. Thus the regeneration of the god and the country was completed.

Keywords: Opet festival, inundation of the Nile, Luxor, rituals, royalty

¹⁵⁴ A leideni Amon-himnusz is hasonló képet örökít meg. *A. H. Gardiner*: i. m. 39. 600. fejezet. Hasonló motívumot örökít meg egy Gebel Barkal-i szöveg: Urk. IV. 1752. 2, valamint a Szehel-szigeti felirat Hnum vonatkozásában: *P. Barguet*: i. m. 19. (9. sor).

¹⁵⁵ A király szerepéhez az áradás kapcsán lásd *Ph. Germond*: i. m. 233–242: „Le roi et l’Inondation”.